

RECENSIONS

Ramon ORDEIG I MATA, *Cartulari major, dit Llibre Verd, del monestir de Cuixà. Assaig de reconstrucció*. Revisat i prologat per Aymat CATAFAU, (Estudis Històrics. Diplomataris 11), Vic 2019, 544 p.

Editor de *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)* en set volums (1993-2004), i a part de la seva contribució decisiva a la *Catalunya Carolíngia* (edició dels volums IV [1999] i VIII [2020] —aquest darrer treball guardonat amb el premi Serra d'Or de recerca 2021—), revisió i contribució als volums V [2003] i VI [2006] i la continuació del *Diplomatari de la catedral de Vic (segle X)* d'Eduard Junyent, amb els volums consagrats al segle XI (2000-2010), Ramon Ordeig va sorprendre els estudiosos de Catalunya amb l'edició dels tres volums consagrats al *Diplomatari del monestir de Ripoll*, que abasten els documents dels segles IX-XII, volums apareguts entre 2015 i 2017. I diem que es va tractar d'una sorpresa, entre d'altres aspectes, per un motiu concret. Al final del preàmbul del tercer d'aquests volums, l'autor agràia el suport econòmic rebut de la Dra. Lourdes de Sanjosé i Llongueras i d'una altra persona que va voler restar en l'anonimat. I afegia: «És una mostra més de la bona feina que fa el mecenatge privat en el nostre país, com l'ha feta durant molts anys, en contrast amb la gasiveria de les institucions públiques pel que fa referència a la promoció i a l'ajuda d'obres com la present». La sorpresa té dos vessants. D'una banda, algú des de l'àmbit privat ha percebut la rendibilitat científica d'ajudar econòmicament els projectes del dr. Ramon Ordeig. De l'altra, hi ha hagut l'eficàcia del resultat: pel que fa a Ripoll, tres volums de treball ardu, feixuc i esplèndid. No entrarem ara en cap consideració sobre la «gasiveria» dels poders públics a l'esguard d'uns projectes semblants. Ens fa l'efecte que esbrinar la gasiveria o l'esplèndida dels poders públics a l'esguard dels projectes que promocionen o no promocionen seria prou més complicat que confeccionar un *Diplomatari* ardu, feixuc i esplèndid. Potser és per això que el dr. Ramon Ordeig, sempre sortosament emparat per les persones privades que li donen suport, sorprèn ara novament l'erudició catalana amb l'assaig de reconstrucció del *Cartulari major* de Cuixà.

Val a dir, com reconeix ell mateix, que el curs 1984-1985 Ramon Ordeig va obtenir un ajut de la Comissió Interdepartamental de Recerca i Innovació Tecnològica de la Generalitat de Catalunya, la cèlebre CIRIT, per al projecte «Recull de la documentació medieval (s. IX-XII) d'origen català conservada a la Bibliothèque Nationale de París». Tal com ell mateix diu en el *Preàmbul* d'aquest volum, «un dels resultats de la recerca fou el recull de còpies i extrets del Cartulari Major del monestir de Cuixà, anomenat Llibre Verd» (p. 17). Les còpies i extrets provenen dels mss. 9, 107, 117 i 238 de la col·lecció Baluze i de diversos volums de la col·lecció Moreau —enumerats, cosa que sempre s'agraeix—, completades amb la verificació de les edicions de documents cuixanencs dels segles XVII i XVIII i amb les còpies i extrets del *portefeuille* de Fossà conservat als ADPO («Recueil des Monumens pour l'histoire du Roussillon», ADPO, 12 J 24). Els n. 238-239 d'aquesta sèrie fossanenca són específics de Cuixà i el darrer porta per títol *Analyse du Cartulaire Majeur de St. Michel de Cuixa, dit Livre verd*. La localització del material i la seva elaboració posterior van depassar egrègiament l'ajut públic rebut durant un any. D'aquí la nota de gasiveria. D'aquí també el fet que unes

publicacions fonamentals per a la història dels orígens de Catalunya i per la conservació de la memòria històrica dels catalans no puguin ostentar cap crèdit públic.

Ordeig ja havia treballat sobre Cuixà en la *Introducció* al volum VI de *Catalunya Carolíngia*. Per això adverteix en la *Introducció* d'aquest volum que hi repetirà dades ja publicades. El context, però, és diferent. Primer, perquè la documentació esguardada en la *Catalunya Carolíngia* no ateny més enllà de l'any 1000, mentre que el diplomatarí reconstruït de Cuixà arriba fins al final del segle XII. I segonament, perquè la *Catalunya Carolíngia* és una edició diplomàtica de documents conservats en original, còpia o regest, i el volum de Ramon Ordeig és d'antuvi un «assaig de reconstrucció». Té en comú amb els volums de la *Catalunya Carolíngia* que també s'hi editen documents originals, còpies i regests, però la tasca essencial ha consistit a reconstruir com era un determinat volum de l'arxiu de l'abadia de Cuixà, perdut en temps de la Revolució Francesa: el cartoral major. La tasca de la «reconstrucció» s'origina així a partir de tres circumstàncies, una de negativa i dues de positives: a) el cartoral major de Cuixà va desaparèixer al final del segle XVIII, durant la Revolució; b) hi ha elements historiogràfics suficients a disposició dels estudiosos per a dur a terme la dita reconstrucció; c) Ramon Ordeig ha pres la decisió d'«assajar-la».

Conscient que el seu propòsit no és banal, Ordeig pren precaucions de cara a la metodologia científica del seu objectiu, la primera de les quals és esbossar una història —la primera— de l'arxiu monàstic de Cuixà i de l'emergència en el seu si del cartoral, des dels orígens (any 879) fins al 1793. Les dades més antigues provenen del moment de la inundació del monestir precedent d'Eixalada, any 878, quan fou necessari procedir a redactar quatre escriptures extenses de reparació. D'aquella època se sap que es va salvar de l'ensulsiada l'original del precepte de Carles el Calb del 871 i algun altre document d'interès transcendent per al monestir. Aquesta documentació primitiva fou copiada més tard al cartoral major. No es tenen més dades feaents sobre l'arxiu cuixanenc fins a les acaballes del segle XV, quan Vicenç Pisà, monjo de la casa, va redactar una història resumida dels orígens del monestir, a la qual hi va afegir una recopilació de privilegis reials, comtals i papals, i altres documents importants per a Cuixà, datats entre els segles IX i XV, copiats dels cartorals major i menor del cenobi.

En època moderna hi ha tres etapes ben conegudes de treball a l'arxiu cuixanenc. El 1586 el visitador apostòlic, l'ardiaca gironí Jaume d'Agullana, visita el cenobi i n'inventaria la documentació. Aquest inventari, s'ha de lamentar, és perdut. Deu anys després, Jeroni Pujades va copiar a l'arxiu de Cuixà documents conservats ara al segon volum dels seus *Flosculi* (BNF, ms. Baluze 238, f. 338-347), i alguns publicats a la seva *Crònica*.

A mitjan segle XVII, i com a tasca essencial en l'acció de França a Catalunya en el context de la guerra dels Trenta Anys, Pierre de Marca mobilitzà diverses persones perquè treballassin intensament en els arxius catalans buscant-hi documentació, per a poder justificar les pretensions de la monarquia francesa sobre les terres catalanes, assenyaladament les de la Catalunya Nord. El col·laborador de Marca al monestir de Cuixà fou el monjo Guillem Costa, que va redactar per al francès les còpies i extrets de documents cuixanencs conservats ara als mss. Baluze 107 i 117 de la BNF. Vint-i-vuit d'aquests documents, dels segles IX-XIII, foren copiats sobre els originals de l'arxiu, altres provenen dels cartorals major i menor, i disset documents venen de la compilació de Vicenç Pisà. Entre 1650 i 1740 diversos notaris de Prada van haver de copiar en els seus protocols còpies i esborranys de documents cuixanencs, alguns procedents dels cartorals.

Durant el segle XVIII, com a conseqüència de l'incendi de la «Chambres des comptes» de París (1738), va desaparèixer el gros dels documents econòmics de la monarquia francesa. Hom intentà pal·liar el desastre demanant als arxius provincials còpies de tots els documents reials conservats en aquells arxius. Més tard, el 1762, hom va ampliar la requesta a tots els documents relatius a la història de França. Amb això es va donar principi a la col·lecció dels 1.834 volums aplegats a la Biblioteca Reial de París per Jacob-Nicolas Moreau, amb còpies i extrets provinents de tota mena d'arxius francesos. En aquesta tasca, que va durar de 1764 a 1789, és a dir, fins a l'inici de la Revolució Francesa, i en terres catalanes, es va il·lustrar el jurisconsult perpinyanenc Francesc de Fossà (1717-1804), mobilitzant col·laboradors a les dues Catalunyaes, a Catalunya Sud el mateix Caresmar. Pel que fa a l'arxiu cuixanenc, el 1765 es va constatar que l'afectava un «desordre afffreux», tal com va dir aleshores Antoni de Roumigières, i hom es pregunta si aquest desordre no fou conseqüència de la manera abrupta com Pierre de Marca va organitzar les seves recerques als arxius catalans. Com sigui, Fossà, molt conscient de les finalitats de l'arplega Moreau, a més de remetre documents a París, recopiant el que enviava i aplegant altre material, va formar el monumental «Recueil des Monumens pour l'histoire du Roussillon», avui sortosament dipositat als ADPO. En el primer volum d'aquesta sèrie hi ha moltes notes sobre l'arxiu de Cuixà i sobretot aquella *Analyse du Cartulaire majeur de Saint Michel de Cuxa, dit Livre Verd*, ja esmentada i sobre la importància de la qual no insistirem. Fossà treballà en els arxius nord-catalans fins que fou possible. El 1790, decretada la secularització dels béns del clergat i abolits els monestirs, el *maire* de Codalet va dreçar inventari dels objectes i dels títols de renda de Cuixà, inventari sortosament conservat. Entre els instruments arxivístics esmentava l'inventari anterior d'Agullana, el cartoral menor («Liber diversarum scripturarum»), el cartoral major o Llibre Verd i un misteriós Llibre Vermell, de pergamí, més antic que els altres dos cartorals, desconegut de Guillem Costa i de Fossà, que potser era un mer conjunt de pergamins enquadernats o qui sap si un cartoral d'un altre centre. El 1791 els edificis i els terrenys de Cuixà foren venuts, i el gener del 1793, quan encara hi havia un monjo, el monestir fou assaltat i saquejat. Com ja és sabut, al cap d'uns anys, el 1798, el Departament dels Pirineus Orientals va rebre l'ordre d'enviar a París tots els cartorals eclesiàstics incautats; el ciutadà Guiter, encarregat de l'arplega, va haver de confessar que en el territori de la seva responsabilitat només havia pogut trobar un registre del monestir cistercenc de Fontfreda.

Esbossada la història de l'arxiu del monestir, amb el seu final tètric, Ordeig fa un segon pas metodològic indispensable: detalla amb gran cura les fonts emprades per a la reconstrucció del cartoral major de Cuixà. Són les còpies i transcripcions dels folis 84r-175v, 209-220, 232-240 i 247-265 del ms. Baluze 117 de la BNF, on hi ha transcrits o extractats més de 400 documents provinents del cartoral major; el *Recueil* de Fossà, que, a més de copiar 92 documents del cartoral, indica els folis d'on els treu, i el cartoral rossellonès de Julià-Bernat Alart (Médiathèque de Perpinyà, ms. 107), depenent dels treballs anteriors i amb aportacions pròpies pouades als ADPO. La dada de l'inventari de l'arxiu que va ordenar el canonge Agullana, les poques i precioses notícies de Pujades i assenyaladament l'*Analyse* de Fossà permeten a Ordeig de saber que després de la visita de l'ardiaca gironí el cartoral fou relligat amb tapes de color verd i aleshores el relligador va equivocar-se en la ubicació d'alguns folis, anomalia ja detectada al seu dia per Fossà. Aplegades totes les dades disponibles, Ordeig descriu de manera molt convincent l'ordre i el contingut del cartoral major, tal com era a Cuixà els segles XVII i XVIII.

Val a dir ara que en l'edició del cartoral reconstruït, Ordeig no s'ha limitat als documents i extrems manuscrits moderns de Baluze, de la col·lecció Moreau i del *Recueil* de Fossà, que foren copiats o extractats directament del cartoral. El tercer pas en l'assaig de reconstrucció del cartoral de Cuixà ha consistit en la consulta dels fons de l'ACA (Monacals i Cancelleria), d'alguns mss. llatins, dels mss. de la col·lecció Doat de la BNF i dels fons conservats als ADPO, sèries G, H i J. D'aquesta manera la documentació del cartoral reconstruït surt corroborada per còpies medievals o modernes d'alguns documents cuixanencs que s'han conservat fora de l'arxiu de Cuixà. Hom té la impressió que l'assaig de reconstrucció ha donat tota la volta possible, atès l'estat actual dels nostres coneixements sobre documents catalans.

Com no podia ésser d'altra manera, Ordeig també ha rastrejat en impresos d'època moderna els documents cuixanencs que s'hi van publicar: la *Crònica* de Pujades, els *Capitularia regum francorum* i el *De concordia sacerdotii et imperii* de Baluze, a més de la *Marca Hispanica*, el *Spicilegium* d'Achéry, el *Thesaurus novus anecdotarum* de Durand-Martène, el butllari de Cocquelines, els volums de Mansi, l'obra de Vic-Vaissette, l'*Histoire de Cuxa* de François Font, les *Noticias Históricas* de F. Monsalvatje i les edicions documentals catalanes del segle XX a cura de Ramon d'Abadal, Eduard Junyent, Pere Ponsich i les del mateix Ramon Ordeig. Els editors moderns sovint fan servir edicions poc o molt anteriors i ordinàriament —amb les excepcions corresponents— no són fonts primàries de la documentació arxivística; això no obstant, permeten de fixar l'interès dels erudits per aquesta documentació i, en general, són molt útils per a rastrejar-la després de la dispersió/destrucció a conseqüència dels processos de secularització de les entitats eclesiàstiques.

Com instrument pràctic de l'arxiu d'una institució, el cartoral major de Cuixà contenia afegits, alguns dels segle XVI, altres d'anteriors. Resseguint la ubicació d'aquests afegits, Ordeig conclou que el cartoral fou escrit devers 1172 i acabat abans del 1183, perquè al foli 126v, final del cartoral, hi foren afegits (al verso) tres privilegis reials dels anys 1192, 1188 i 1183. En el recto del mateix foli 126 hi ha copiades dues escriptures del 1171 seguides de dues altres del 1137. El cartoral, doncs, fou copiat no abans del 1172 i en cap cas després del 1183. Pertany, doncs, a una generació relativament precoç del gènere cartoral.

Ordeig no té cap empatx a confessar que la seva reconstrucció del cartoral cuixanenc és parcial, perquè les fonts que li han permès la reconstrucció no presenten la còpia de tots els documents, ans hi barregen extractes i registres simples. Amb tot, l'aplec en trasllat o en registre dels documents del període que va del segle IX al XII ofereix la possibilitat de fixar morunys fermes per a la història del monestir. Encara que a les palpentes, Ordeig assaja una relació dels abats de Cuixà, la major part d'ells coneguts per registres i extractes breus, llevat del cas de l'abat Oliba. Establert l'abaciologia, Ordeig estudia les obres d'Oliba a l'església de Cuixà, i fa propostes suggeridores sobre la cronologia i el sentit de les mateixes, amb referència al programa que en temps de Carlemany s'havia dut a terme al monestir de Saint-Riquier, a la Picardia. Un altre apartat es dedica a estudiar la qüestió de la presència a Cuixà dels cossos dels sants Valentí, Flamidià i Nazari, i l'acció d'Oliba en relació amb les relíquies. Finalment, Ordeig dreça una llista dels escrivans dels documents recollits al Cartoral Major. La llista no és cronològica, ans alfabètica, i després de cada nom s'expressen l'any del document i el número que obté en el cartoral. En apèndix edita la vida de sant Pere Orsèol, dux estat de Venècia i Dalmàcia i monjo de Cuixà, copiada en uns folis finals del cartoral major, afegits el segle XVI, quan aquest es va relligar, com a conseqüència

de la visita de Jaume d'Agullana. Però no és el text que hi havia al cartoral el que edita Ordeig, ans una versió conservada al ms. lat. 5132 de la BNF, f. 93v-101v, procedent de Ripoll. L'autor anònim d'aquesta vida copiada al ms. ripollès va treballar sobre un text cuixanenc. Segurament fou el mateix que fou copiat al cartoral major durant el segle XVI, amb la mala sort d'ésser-hi transcrit per un copista potiner i descurat. És per aquesta causa que Ordeig, posat a transcriure una peça afegida tardanament al cartoral, s'ha decidit per la còpia que reflecteix millor el text cuixanenc primitiu. Al final de l'edició dels documents (còpia o extracte) segons l'ordre que presentaven en el cartoral major, Ordeig republica els regestos per ordre cronològic, indicant sempre el número que la còpia o l'extracte obtenen en la seva edició.

Integrat en un generació d'erudits que pot considerar antecessors avials els drs. Ramon d'Abadal i Pere Ponsich, Ordeig ha proporcionat amb la seva reconstrucció del cartoral major de Cuixà un instrument per a esbrinar en el futur i ben a la menuda la història del cèlebre monestir, i per a integrar-la dins el marc de l'alta edat mitjana europea. L'instrument, tal com ha quedat, i mentre no aparegui documentació cuixanenca nova, serà segurament susceptible de rebre poques rectificacions.

Ho corrobora la *Préface* del doctor Aymat Catafau, professor de la Universitat de Perpinyà, que obre el volum. Aquesta *Préface* és, de fet, la primera recensió que ha merescut l'«assaig de reconstrucció» del *Libre Verd* de Cuixà feta per Ramon Ordeig. Catafau hi pondera el resultat de la recerca amb una punta d'entusiasme. Sobre més de quatre-cents documents del Cartoral major de Cuixà, dos-cents trenta sis han estat publicats per primer cop en la reconstrucció de Ramon Ordeig; s'ha completat i corregit la llista dels abats; s'han donat elements per a enfocar de manera nova algunes qüestions relatives a les capelles superposades del Pessebre i de la Trinitat i a les relíquies dipositades als altars, qüestions debatudes temps ha entre liturgistes, historiadors i arqueòlegs. La relectura de les actes de consagració i del sermó del monjo Garsies que fa Ramon Ordeig en el *Preàmbul* del volum obre punts de vista interessants per a comprendre millor el sentit de la transformació de l'església abacial iniciada per l'abat Garí i completada per l'abat Oliba. Catafau hi pondera també la tasca pacient de recerca de les despulles arxivístiques que han fet possible la «reconstrucció» d'un llibre perdut. L'exposició de les etapes d'aquesta reconstrucció tal com la presenta Ordeig en el preàmbul és qualificada per Catafau com «un vrai plaisir de l'esprit» (p. 11).

La *Préface* de Catafau no es limita a descriure els mèrits de l'obra de Ramon Ordeig, sinó que en desenvolupa almenys una virtualitat. En efecte, davant l'obra d'Ordeig hom es pot preguntar: cap on mena la reconstrucció d'un cartoral perdut? Té sentit dedicar recerques laborioses a reconstruir precisament la documentació continguda en un cartoral, foli per foli, ni que fos el Cartoral Major de Cuixà? No fora més reditiu dreçar d'una vegada la llista de tots els documents cuixanencs dels segles IX al XII, amb independència de si fou o no copiat al cartoral? Deixant ara de banda la qüestió de l'existència efectiva de documents cuixanencs conservats fora del Cartoral, i deixant també de banda cap tesi general sobre la naixença, la tipologia i l'ús pràctic dels cartorals, és innegable que l'existència i la reconstrucció del cartoral major de Cuixà estimula la curiositat entorn del sentit d'aquestes compilacions documentals concretes.

Catafau remarca que el cartoral reconstruït de Cuixà presenta característiques clàssiques, comunes a molts cartorals. Els documents hi són transcrits segons un ordre conegut: primer la secció documental de prestigi (butlles papals, actes dels emperadors

i dels reis, donacions i confirmacions dels comtes i grans personatges), després la secció dels documents patrimonials, i aquests ordenats per localitats segons un esquema geogràfic precís: primer el Rosselló, després els comtats llunyans (Pallars i Ribagorça), després encara el Conflent. Amb la particularitat que alguns conjunts documentals sembla que han estat constituïts de manera que reflecteixen l'abans i el després d'un conflicte jurídic, com és ara la reclamació i la restitució de bens o drets en litigi.

La secció documental de prestigi legítima i ennobleix la institució que en pot fer gala: la inscriu dins la història, exalta la seva acció, garanteix la seva solidesa moral, en un mot, la converteix en força viva social. En molts cartorals aquesta secció és precedida per un dossier historiogràfic, és a dir, per una secció que vol documentar els orígens i les primeres passes de la institució. Aquests orígens, quan no són documentats estrictament, es basteixen amb retalls de la memòria de la institució, retalls transmesos i reconstruïts al ritme dels alts i baixos de la història. Els relats fundacionals contenen elements de procedència diversa en barreja: fundadors prestigiosos, intervencions miraculoses o providencials, descoberta o retrobament de relíquies, etc. Quan aquests relats prenen forma documental, apareix el fals, detestat per l'historiador, però tanmateix portador d'algun sentit, que s'ha d'esbrinar. Aquest tipus de falsos poden informar indirectament sobre perquè ha estat presa la decisió de constituir el cartoral, o per qui ha estat presa la decisió, o a causa de quines circumstàncies generals o particulars, o amb quines finalitats per a la vida cenobítica. El cartoral major de Cuixà s'obre amb dos falsos; l'anàlisi que en va fer Ramon d'Abadal ja havia posat en relleu quins elements verídics va utilitzar el redactor dels dos falsos, pescats en la documentació autèntica, per a bastir una història falsa i, això no obstant, creïble. Catafau n'hi afegeix un altre, que Abadal no va copsar. Un tal comerç dels autors dels cartorals amb la història és metodològicament inacceptable avui, de manera que ha calgut inventar un neologisme per a assenyalar l'especificitat del fenomen. Deixant-ho en francès, se'n diu el «mentir vrai»: «mentir» per la falsedat inherent a l'operació, «vrai» pels elements objectius, creïbles o creguts que arrossega. El problema a elucidar davant la paradoxa és fins a quin punt aquests híbrids de falsedat i veritat constitueixen o no una pauta per a llegir el conjunt del cartoral. La lectura que fa del *Llibre Verd* de Cuixà el professor Catafau va en aquesta direcció. El compilador del cartoral inventa i posa al principi del seu volum dos documents narratius (inventats, amb elements conservats per la transmissió d'una memòria antiga), seguits d'un extret del *Liber iudiciorum* visigòtic, amb el qual referma la seva competència jurídica. Immediatament després la còpia del sermó del monjo Garsies, amb la represa d'elements dels dos falsos inicials, dona un aire de narració històrica a aquest sermó, que també vehicula elements autènticament veritables: la catàstrofe d'Eixalada, la refundació del monestir a Cuixà, la dinàmica constructora dels abats Garí i Oliba. Només després d'aquest «monument» historiogràfic, el compilador del cartoral organitza els documents a disposició segons dossiers locals o jurídics. Aquesta organització deliberada obliga l'historiador a plan-tejar-se les raons de la selecció del material, de la seva ubicació dins el cartoral i del paper que cada document juga dins el dossier respectiu. És a dir, els cartorals tenen una arquitectura, no evident tot d'una, que cal saber llegir. I aquesta arquitectura és la que permet de copsar les finalitats darreres de la constitució del conjunt documental concret, donant raó de la selecció de determinats documents i dossiers i de l'omissió dels elements deixats de banda.

És reconfortant, doncs, veure en el mateix volum la reconstrucció del Cartoral Major de Cuixà feta per Ramon Ordeig i la primera lectura del seu sentit com a

document històric global que en fa Aymat Catafau. Si la reconstrucció d'Ordeig és un model de treball metodològicament parlant, la visió que dona Catafau del cartoral major de Cuixà i les pautes que assenyala per al seu estudi com a document històric en ell mateix i, en definitiva, per a comprendre la història de Cuixà tal com la veia un monjo o una comunitat culta del segle XII, és una proposta estimulante, que cal tenir en compte per a la totalitat dels cartorals catalans publicats fins avui i pels que ho seran un dia o un altre.

Jaume DE PUIG I OLIVER
Institut d'Estudis Catalans

Ramon ORDEIG I MATA, *Diplomatari dels comtes Bernat I de Besalú i Guifré II de Cerdanya, germans de l'abat i bisbe Oliba*. Amb un pròleg de Martí AURELL i un epíleg de Lourdes DE SAN JOSÉ, (Estudis Històrics. Diplomataris 12), Vic 2022, 514.

Hom ha dit que els llibres cal llegir-los des del títol fins al colofó, passant per tot el que hi ha entremig. I és veritat. En aquest volum del doctor Ramon Ordeig i Mata, immediatament després del títol hi ha un «In memoriam» d'Eduard Junyent i Subirà, esmentat com «autor del diplomatari de l'abat i bisbe Oliba». Des del mateix llindar, doncs, el volum assenyala un seu *terminus a quo*. Immediatament després, en el preàmbul, Ordeig s'encarrega de glossar la dedicatòria de manera explícita: el seu volum s'inscriu en el seguici del *Diplomatari i altres escrits de l'abat i bisbe Oliba*, treball de Junyent premiat per l'IEC el 1948 i publicat feliçment i pòstuma el 1992 a cura d'Anscari Mundó. És en aquesta estricta continuïtat discipular que se situa Ordeig: «... vaig aprendre les beceroles de la ciència històrica sota el mestratge del doctor Eduard Junyent, tenint sempre com a referent l'obra de Ramon d'Abadal» (p. 12). Tant Abadal com Junyent han estat decisius per a definir la figura històrica de l'abat-bisbe Oliba. Seguint l'impuls d'aquest precedent, Ordeig lliura ara el fruit de la seva recerca documental sobre els dos germans d'Oliba, el comte Bernat I de Besalú i el comte Guifré II de Cerdanya, i la disposa en continuïtat estricta amb la documentació, ja publicada en els volums de *Catalunya Carolíngia*, sobre els pares de tots tres germans, el comte Oliba Cabreta i Ermengarda.

En aquest moment hom pot dir que l'erudició catalana ja s'ha acostumat als procediments metodològics del doctor Ordeig pel que fa a la publicació de documents. Són els de la bona erudició de sempre, recollits ara no fa gaire per Robert-Henri Bautier en la reunió celebrada a Barcelona l'octubre del 1974 per la comissió Internacional de Diplomàtica, i després adoptats en el V Congrés Internacional de Diplomàtica celebrat a París el setembre del 1977. Essent aplicats aquests criteris per Ordeig amb rigor i amb gran sentit de la responsabilitat, els seus mètodes segreguen adicció, en el sentit que obren i tot seguit satisfan les expectatives científiques obertes pel simple títol del volum.

Aquesta vegada, doncs, el volum traspua un cert pes de factors personals lligats amb el discipulat confessat obertament per Ordeig. El *Diplomatari* d'Oliba junyentià és present a tot el volum: com aplec documental, com a perspectiva d'una època, com a resultat final. L'aplec documental d'Ordeig ha tingut «dificultats evidents» (p. 11), a causa de la dispersió dels documents; això no obstant ha aportat «una vintena de documents inèdits referents als dos comtes, especialment al comte Guifré de Cerdanya»

(ib.). La perspectiva epocal ve donada per la possibilitat de seguir la continuïtat en la documentació d'una família decisiva en la formació de la nació catalana, des dels temps carolingis fins a la segona meitat del segle XI; donada la possibilitat, el projecte, l'«assaig» resulta irrefrenable. El resultat final Ordeig el pondera en números. Si el *Diplomatari* d'Oliba aplegava 164 documents, el diplomatari dels seus dos germans comtes n'aplega 158. Oliba nodrí els arxius de tres institucions: els monestirs de Cuixà i Ripoll, la mitra de Vic; cadascun dels comtes només en nodria un. Per tant, el resultat és almenys equiparable al diplomatari de Junyent. Junyent, sempre Junyent.

Ordeig al·lega que la publicació d'aquest diplomatari és «una bona manera de commemorar el mil·lenari de la mort de Bernat Tallaferro» (p. 11), i hauria pogut afegir que és la millor manera, per raons òbvies. Però la veritat és que un treball d'aquesta naturalesa no s'origina i no es duu a terme només per l'escaïença d'un aniversari. El que li ha donat naixença és el neguit de completar la recerca documental sobre uns personatges decisius en l'època de la pre-història de Catalunya, d'una època que ha deixat rastres literaris i artístics posteriors remarcables i que, en conjunt, es dreça davant la consciència actual dels catalans com un temps èpic significatiu. El neguit i, ben entès, la destresa per a fer-ho, manifestada en la familiaritat que Ordeig demostra tenir amb la documentació que publica i estudia.

A diferència d'altres personatges i entitats d'aquella època, els comtes i comtats de Besalú i de Cerdanya es van fondre amb el de Barcelona relativament aviat: l'any 1111 el primer i el 1134 el segon. La documentació dels dos comtats passà a disposició de l'arxiu dels comtes de Barcelona. Per això el *Liber Feudorum maior* (ACA, Canc., reg. 1), enllestit el 1192, conté 23 documents del comtat de Besalú (n. 496-517 de l'edició de F. Miquel) i 156 del comtat de Cerdanya (n. 531-696 de la mateixa edició). Aquests darrers també foren copiats el segle XIII en el *Liber Feudorum Ceritaniae* (ACA, Canc., reg. 4). Partint de l'Arxiu Reial, Ordeig ha recossiat els arxius dels bisbats de Girona, Elna, la Seu d'Urgell i Narbona, els arxius (o llurs desferres) dels monestirs de Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Cuixà, Arles, Bagà, Camprodon, Serrateix, Besalú (Sant Pere i Santa Maria), Sant Pere de la Portella, Sant Martí del Canigó i la comanda templera del Masdeu. Tenint en compte la dispersió dels arxius monacals antics, ja es comprèn la paciència i la meticulositat que aquesta feina ha requerit. Els arxius civils (ADPO, AHCB, arxiu Comarcal i Municipal de Puigcerdà) han proveït discretament el recull.

Ordeig també exposa amb detall les fonts historiogràfiques, antigues i modernes, on ha trobat material, per minso que fos: Els *Annals* antics de Ripoll, la *Brevis Historia monasterii rivipullensis* i altres romanalles ripolleses, les *Gesta comitum*, el *Chronicon breve* de Sant Martí del Canigó, les *Histories* de Pere Tomic (1495), la *Historia general de los Santos* d'Antoni Vicenç Domènec (1602 i 1630) la *Historia* dels comtes de Diago (1603), la *Corónica* de Pujades (1609), el *Compendio* de Reginald Poc (1627) i *La Perla de Cataluña* de Gregorio de Argaiz (1677). Dels francesos han fet aportacions valuoses Luc d'Achéry, Baluze, ajudat pel monjo de Cuixà, Guillem Costa, amb els apèndixs a la *Marca Hispanica* i els *Capitularia regum francorum* (1688), i l'*Historie générale de Languedoc* de De Vic-Vaissète (1730-1745). El segle XVIII, gran segle del treball arxivístic a Catalunya, contribueix a l'aplec del cartoral amb dues relíquies contingudes als volums III i VIII de l'obra del premonstratès Jaume Pasqual, *Sacrae Cataloniae antiquitatis monumenta* (BC, ms. 729) i amb el treball fonamental de Francesc de Fossà als arxius eclesiàstics nord-catalans. Entrant al segle XIX, són de rigor els esments de Jaume Villanueva, la *España Sagrada* de Flórez-Merino-La Canal, els treballs arxivís-

tics de Roc Olzinelles, Jacques-Paul Migne, Louis de Bonnefoy i Léopold Delisle; l'ampliació i reedició de l'*Histoire Générale de Languedoc* a cura d'Édouard Dulaurier (1872→), els llibres sobre Ripoll de Josep M. Pellicer i Pagès, l'obra de Julià-Bernat Alart, les *Noticias históricas* de F. Monsalvatje i Fossas. La historiografia dels segles xx i xxi, de J. Miret i Sans al mateix Ramon Ordeig, en la mesura que ha fornint dades al diplomatarí és detallada a les p. 43-45 i 54-56, i la suposem avantatjadament coneguda pel lector.

El diplomatarí, doncs, conté 158 documents: 36 del segle x, 121 del segle xi. Dels 158 hi ha el text sencer de 121, el text parcial o incomplet de 13, i el regest (a vegades més d'un regest) dels altres 23. Com el lector ja ha vist, el números no lliguen: en realitat són 157 documents + 1 epitafi (doc. 154 del diplomatarí). Dels documents conservats en original Ordeig en dona sengles fitxes, esmenta la procedència de les còpies, tant les fonts arxivístiques com les còpies i regests dels erudits dels segles moderns, esmenta el cèlebre quadern de Joan de Barcelona (BNF, ms. lat. 2858, f. 64-71v) ja fa temps estudiat per Ordeig mateix, i el *Cronicó* de Sant Martí del Canigó publicat per Baluze al *Miscellaneorum liber secundus* (1679). Els primers 36 documents del diplomatarí, tots del segle X, com s'ha dit, ja han estat editats per Ordeig i altres als volums V, VI i VIII de *Catalunya Carolíngia*. Dels 122 restants, tots del segle xi, n'hi ha dinou de rigorosament inèdits i la llista n'és donada a la p. 51. A les p. 52-53 hi ha la llista dels escrivans, a les p. 56-57 la dels documents falsos i exclosos, i a les p. 57-65 la relació dels fons arxivístics i biblioteques consultades, amb indicació de les sèries, unitats arxivístiques i mss. concrets. La resta d'aquest preàmbul tan analític, fins a la p. 140, és dedicada a comentar «algunes dades històriques que es desprenen del diplomatarí» (p. 65).

Sota aquest títol deliberadament modest, Ordeig desplega el programa que ha donat naixença a l'aplec documental: completar l'estudi de la família d'Oliba Cabreta i dels seus dos fills, l'un comte de Besalú, l'altre comte de Cerdanya. És un estudi cenyit als documents publicats, als fets documentats. Ordeig no té cap més pretensió —i no és poca— que esbossar el fris històric fermament documentat d'una família comtal catalana, des del casament d'Oliba Cabreta i Ermengarda el 966/967 fins a l'extinció del comtat autòcton de Cerdanya, explorant la documentació de referència publicada a la *Catalunya Carolíngia*, al *Diplomatarí d'Oliba* de Junyent, i al volum del diplomatarí dels dos comtes que ha enllestit l'autor.

Es tracta d'una lectura crítica, que escomet tots i cadascun dels problemes que l'historiador detecta en els documents. Ja d'entrada, el document que informa de les noces del Cabreta i Ermengada planteja un problema de cronologia que Ordeig resol fixant el casament en un arc de temps que va de l'agost del 966 al 16 d'agost del 967. Aquest document és, de fet, un acte de donació que els novells esposos fan al monestir de Ripoll i és signat també pel germà d'Oliba Cabreta, Sunifred, que mor el 20 d'octubre del mateix any. Junyent i Mundó consideraven aquesta signatura un afegit d'un copista erudit i mal informat. Adduint altres exemples de signatures *post mortem*, Ordeig assenyala que la pràctica de fer signar un document amb posterioritat a la celebració de l'acte, àdhuc la d'introduir-hi la signatura d'un difunt, té la intenció d'associar una determinada persona a aquell acte, independentment de si hi participa o no, fins i tot de si és viva o no, per raons de tipus familiar, afectiu o polític que poden posar entre parèntesi un aspecte de la veracitat històrica. Aquí hi ha l'enjòlit de la lectura dels documents. L'historiador hi busca la veritat estricta, una veritat que en podríem dir matemàtica, amb tot el dret; però ha de tenir la precaució de saber veure

que cada document obeeix a una lògica determinada i que, en virtut d'aquesta lògica, no sempre ni de bon tros matemàtica, els autors dels documents hi introdueixen elements que per a ells performen el document en un sentit que nosaltres, a distància de segles, hem de saber llegir; sense aquesta precaució, l'historiador perd l'oportunitat de copsar fets d'una naturalesa històrica diferent de la data precisa i matemàtica d'una boda o d'un òbit —sense que això vulgui dir que la precisió de les dades sigui irrellevant, ben al contrari. En el cas que ens ocupa, les associacions en els documents de personatges absents i àdhuc morts s'ha de llegir a la llum de la idea que la família tenia de sí mateixa per la funció social que exercia i del paper que es reconeixia a cadascun dels seus membres en virtut de la dita funció.

En aquesta part del preàmbul Ordeig tracta tot un seguit de qüestions incertes: de qui era filla Ermengarda, esposa del Cabreta? No hi haurà resposta apodíctica, però sí una indicació per a explorar en direcció al comtat del Pallars. En canvi rectificarà la data de la seva mort, fixada per Coll i Alentorn i Armand de Fluvià l'any 1013, i la posarà a les acaballes del 995. Hi ha, és cert, una comtessa Ermengarda que mor el 1013, però es tracta de la segona esposa del comte Guislabert I de Rosselló.

Amb correccions com aquestes i amb indicacions de línies de recerca encara no fressades, Ordeig rastreja tot el currículum de la família comtal: infància i joventut de Bernat i Guifré, amb les primeres actuacions al costat de llurs pares i de la mare un cop vídua; la influència de Miró Bonfill, comte de Besalú i bisbe de Girona, sobre els nebots i la família en general; l'abdicació d'Oliba Cabreta, la seva entrada com a monjo de Montecassino i el repartiment de la seva herència; la trajectòria dels fills petits, Berenguer, bisbe d'Elna, i Oliba, el futur monjo, abat i bisbe, Adelaida, casada amb el senyor d'Ogassa, i la germanastra Ingilberga, la tristament famosa abadessa de Sant Joan amb les seves monges folles. La biografia del comte Bernat Tallaferro, que va de la p. 80 a la 107, no és una biografia històrica narrativa, ans una biografia destinada a recollir totes les informacions que es desprenen dels documents: família, intitolació, firma en els seus documents, govern dels seus comtats, els vescomtes i altres alts personatges de la seva cort, els castells que posseï, l'expedició militar a Còrdova —no documentada en el seu cas, però possible—, els monestirs que va fundar i protegir, el bisbat de Besalú (i Cerdanya), els viatges a Roma i la seva mort al Roine, tornant-ne. Atenció especial és dispensada a la disputa d'Ullastret entre la vella comtessa de Girona, Ermessenda, i el comte Hug Ponç d'Empúries, en la qual l'abat-bisbe Oliba va actuar a favor de la comtessa i Tallaferro a favor del comte emporità, conflicte prou documentat a l'ADG. Un conflicte jurídic dividia la família, i aquesta divisió només va poder ésser superada gràcies a les gestions d'Oliba, que mobilitzà tots els barons del comtat de Girona i part dels de Barcelona per a fer acceptar la resolució del conflicte a favor d'Ermessenda. La mort de Tallaferro dona peu a Ordeig per a estudiar l'encíclica mortuòria, redactada pel seu germà, l'abat i bisbe Oliba, i la seva tomba a Ripoll, amb l'epitafi, oportunament editat, com s'ha dit, en el diplomatarí. Segueix després un apartat dedicat a l'adveració del testament i un altre a la moneda batuda a Besalú, a joies i relíquies personals de Tallaferro, conegudes gràcies a informacions de Villanueva.

El capítol dedicat a estudiar el comte Gifré II de Cerdanya segueix exactament l'esquema aplicat a Tallaferro i conté moltes rectificacions de dades que anteriorment no havien estat interpretades amb l'exactitud que hi esmerça Ordeig, començant per la procedència de la comtessa Guisla, primera muller de Guifré II. No els detallarem. N'hi haurà prou esmentant els apartats dedicats a la fundació del monestir de Sant

Martí del Canigó, a l'adquisició simoníaca de l'arquebisbat de Narbona per al seu fill Guifré i a la seva encíclica mortuòria amb 101 respostes, encíclica i respostes oportunament reeditades en el doc. 155. L'anàlisi acurada que fa Ordeig de cadascun dels punts documentats i tractats reserva sorpreses. El resultat final és el fris que hem evocat suara. No s'havia fet mai una lectura global de tota la documentació referent a Oliba Cabreta i la seva descendència. En resulta un fris amb clars i obscurs, amb una credibilitat històrica puixant, amb llacunes també, amb detalls que contribueixen a donar color a una investigació severament documentària, que no diu res que no es pugui llegir i que llegeix amb intel·ligència, desvelant possibilitats no explorades i aportant novetats, com és ara la «relació dels comtes de Cerdanya-Conflent i del seu monestir de Cuixà amb el monestir de San Michele della Chiusa» (p. 137). Cal dir que Ordeig acaba el seu preàmbul esmentant els juraments de fidelitat en vulgar transcrits als documents i els noms personals transcrits en llatí i català, en barreja (p. 138-140).

La «ratio editionis» (p. 141-142) obre i l'indispensable índex de noms (p. 425-486) clou l'edició dels 158 documents del diplomatar. Abans de l'inici de l'índex Ordeig avisa que no s'hi han inclòs els noms de «la taula de tradició de cada document ni els centenars de noms del rotlle mortuori de Guifré II» (p. 425). I des d'ací potser val pena avisar que l'índex únic de noms és antroponímic i topogràfic.

És després de l'índex que el volum ofereix encara un epíleg a càrrec de la doctora Lourdes de Sanjosé i Llongueras. És una contribució complementària al diplomatar des del camp de la història de l'art. La doctora Sanjosé ofereix dades sobre les relíquies, l'orfèbreria, les monedes i els anells esmentats en els documents com a possessió del membres de la família comtal, amb una observació prèvia: per a emmarcar bé l'estudi d'aquests elements sumptuaris és indispensable conèixer els itineraris dels personatges, els seus moviments (construcció, compres i rehabilitació d'edificis, assistència a consagracions d'esglésies), els viatges que van fer, de tipus bèl·lic o pacífic, i els contactes que van poder establir amb ambients religiosos, intel·lectuals i artístics diferents dels habituals.

Pel que fa a les relíquies, Tallaferro en va aconseguir a Roma una de la vera creu, relíquia que ha donat molt de joc a Besalú, i en la conservació i dignificació de la qual no fa pas tant hi va tenir un paper el besaluenc senyor Francesc Cambó. Les relíquies venerades en una localitat donaven estabilitat i prestigi al lloc. La polèmica de la Reforma contra les relíquies va anar lligada amb la superstició. Durant el període post-constantinià i al llarg de tota l'Edat Mitjana, a més de distingir-se amb aures comercials poc justificables, les relíquies van formar part del món estrictament religiós per tota una sèrie de consideracions que ara no són del cas. Hi va haver, naturalment, una jerarquia entre les relíquies. Les vinculades o vinculables directament amb Jesús, Maria, els apòstols i els evangelistes eren les més preuades. Per això el propòsit de Tallaferro de dotar Besalú amb un fragment del *lignum crucis* s'ha de tenir com una fita important en els designis polítics del comte. Perfeccionant l'obra dels seus antecessors, que havien dotat Besalú amb un monestir benedictí, Sant Pere, i una canònica agustiniana, Santa Maria, Tallaferro es preocupà de disposar d'un bisbat, ni que fos palatí, i s'endugué de Roma una vera creu. Devoció i afany de prestigiar el comtat, dues cares de la mateixa moneda.

En la documentació conservada sobre la creu de plata que hostatjava el *lignum crucis* s'esmenten alguns elements decoratius d'època carolíngia o més antics que l'adornaven, com és ara un segell de pedra obscura amb inscripció: «KAROLUS REX

INPERATOR». La creu, versemblantment, fou remodelada el segle XIII i hi foren afegits elements nous. El que sembla indiscutible és que els comtes de Besalú, sobretot arran de llurs viatges a Roma, van atresorar gemmes, camafeus i altres antiguitats, algunes de les quals foren aplicades a la creu del *lignum crucis*.

Pel que fa a les monedes, la doctora Sanjosé descriu un mancusos d'or i uns diners d'argent atribuïts a Bernat I. Dels anells documentats en testaments i donacions no se'n ha conservat cap de Besalú. D'època comtal s'ha conservat a la catedral de Girona l'anell d'Ermessenda, temps era temps incrustat al frontal daurat de l'altar major.

Finalment la doctora Sanjosé descriu tres miniatures: la del f. 61 del *Liber Feudorum maior* (ca. 1192-1192), on es representa Tallaferro en el moment de donar els castells de Pena i Taltaüll al seu fill Guillem; la del f. 2 del *Liber feudorum Ceritaniae* (1220), on es pinta un jurament de fidelitat prestat a Guifré II, d'entre 1025 i 1035; i la del f. 7v del mateix llibre, amb el jurament de fidelitat que el bisbe d'Urgell fa al comte Guifré. Són tres miniatures probablement degudes a tres mans; cadascuna d'elles és esplèndida en l'aplicació de possibilitats artístiques sensiblement diferenciades.

Semblaria que un epíleg és el punt i final d'una obra. No en aquest volum. El tanquen encara dotze làmines, que reprodueixen en color la cara escrita de cinc pergamins originals del període (1002-1040), la lipsanoteca de Berga amb l'empremta del segell del comte Bernat I —reconstruït al costat—, dues miniatures més del *Liber Feudorum maior* i tres del *Liber Feudorum Ceritaniae*, acabant amb una miniatura del menologi de l'emperador bizantí Basili II (976-1025), on hi ha representada una creu patriarcal amb el *lignum crucis*.

«Aquest diplomatarí consolida de forma decisiva el nostre coneixement dels comtats medievals de Besalú i Cerdanya. ... Exemplar en més d'un sentit, traça el camí a seguir per als futurs historiadors». Això estampa Martí Aurell i Cardona al pròleg d'aquest volum, tant carregat de coses. No és possible resumir amb més brevetat i exactitud el mèrit de l'obra d'Ordeig.

Jaume DE PUIG I OLIVER
Institut d'Estudis Catalans

Fernand PELOUX, *Un témoin ancien de la première translation d'Eulalie parmi les fragments de Vic* (ABEV, frag. XI/30, BHL 2697). *Notes sur le dossier hagiographique de la sainte patronne de Barcelone*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana», XXIX (2021), 187-222.

Joaquim GARRIGOSA, *Dos fragments de breviari catalans fins ara desconeguts a la Biblioteca Nacional de França* (BNF, Supplément turc 983), dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana», XXIX (2021), 223-236.

Els darrers decennis s'ha produït un degoteig constant d'estudis sobre fragments de manuscrits catalans. En general es tracta de fragments que criden l'atenció dels estudiosos per la seva antiguitat. Gràcies a les edicions d'aquest material i als estudis que han desvetllat, la visió que podem tenir avui del passat de Catalunya en l'aspecte de la vida intel·lectual ha fet un tomb decisiu, si prenem com a referència la visió que en podien tenir els homes de la Renaixença.

Evoquem ací de forma expressa el vast moviment que fou la Renaixença. Durant molt temps hi ha hagut consciència compartida que la Renaixença ha estat un punt

d'inflexió en la vida catalana. La Renaixença fou com un gran anheli; l'anhel va tenir la virtut d'anar-se concretant en realitats. Ras i curt, com ho ha dit un escriptor català del segle vint, es va començar per la literatura i es va acabar en la política. Els resultats de la inflexió, vistos, si això era possible, des de la perspectiva dels primers renaixents, han estat tant espectaculars que avui la Renaixença ja és vista com una etapa acompanyada, a disposició de l'estudi erudit pur i simple.

La recerca sistemàtica de fragments de manuscrits catalans té un punt d'arrencada molt potent. Es tracta del treball d'Anscari Mundó aparegut a l'«Anuario de Estudios Medievales», on identificava les obres contingudes als fragments de manuscrits conservats a l'ACA. No és que abans d'aquest estudi hi hagués un erm absolut. El pinyol del treball de Mundó consistia en palesar la varietat dels interessos intel·lectuals que els fragments revelaven. A partir d'aquest moment, l'estudi de les desferres de manuscrits, la recuperació i la catalogació dels fragments als establiments arxivístics i bibliotecaris i llur edició i estudi han fet passes de gegant. Per cenyir-nos a l'IEC, recordarem només que la revista «Miscel·lània Litúrgica Catalana» (1978-2022) ha publicat una vintena d'estudis i edicions de fragments de manuscrits, seguida per «ATCA» (1982-2022), on n'han aparegut disset.

Avui intentem valorar els dos fragments publicats al volum XXIX de «Miscel·lània Litúrgica Catalana». Començarem pel segon, a causa del seu caràcter increïble. Perquè és gairebé increïble la troballa de dos fragments de breviarí català amb notació musical en un manuscrit àrab, el ms. 983 del *Supplément turc* de la BNF, on van servir de folis de guarda. Amb la particularitat que la notícia dels fragments, donada en línia per la BNF, els identifica com a folis d'un breviarí «italien». Gràcies al fet que els dos fragments contenen notació musical, Joaquim Garrigosa l'ha poguda identificar com a notació catalana *in campo aperto*, de diastemàtica precisa. És, doncs, la música escrita la que ha permès identificar els dos fragments de breviarí com a procedents de Catalunya.

Garrigosa confessa que només ha pogut estudiar el material en pantalla i per això és prudent en les seves afirmacions. Estima que els dos fragments pertanyen a dos manuscrits diferents, ambdós de la primeria del segle XII, quan la notació musical catalana —per cert, molt similar en tots dos còdexs— «es troba en una fase molt desenvolupada quant a la plasmació de la diastemàtica de sentit vertical, que és la que en aquell moment s'anava imposant a les nostres terres just abans de la substitució per la notació aquitana durant el segle XII» (p. 235). El primer fragment transmet part de l'ofici del diumenge III de Quaresma, el segon part de l'ofici de matines del dia de Nadal. Ultra l'edició dels dos textos, Garrigosa ha publicat la fotografia dels dos fragments, oferint així accés visual directe als mateixos. Queda per esbrinar, si mai era possible, quan i com dos fragments catalans d'un o dos breviaris del segle XIII han anat a parar al taller que els ha incorporats a un manuscrit turc on es transmeten tractats diversos escrits en àrab. La publicació del text podrà servir també per identificar la possible procedència a l'interior de la Catalunya Vella dels dos fragments de breviarí. Totes les altres qüestions referents a l'*iter* del manuscrit del *Supplément turc* 983 queden obertes.

El segon fragment (bifoli, a dos corondells, de 20 línies) és vigatà, prové de l'arxiu parroquial de Sant Salvador de Bellprat, és del segle XI i incideix en la qüestió de la descoberta i primer trasllat de les relíquies de santa Eulàlia. Fins ara mateix, el relat de la descoberta i trasllat de les relíquies de la santa des de l'església barcelonina de Santa Maria de les Arenes (futura Santa Maria del Mar) a la catedral de la Santa Creu

era conegut gràcies a tres manuscrits dels segles XIV i XV: ACB, ms. 105, f. 72-73 (s. XIV, *Llegenda Daurada* amb suplement), ACB, ms. 104, f. 197-199 (s. XV, *Sanctorale primum*), ACB, ms. 108, f. 74-77 (s. XV, *leccionari* de l'ofici). Fernand Peloux no solament afegeix a la llista el fragment vigatà, ans encara: Tarragona, BP, ms. 141, f. 133-134v (s. XIIIin, *legendari* de Santes Creus); BAV, vat. lat. 7592, f. 58v-59v (s. XIV, *Llegenda Daurada* amb suplement); Biblioteca de la Catedral de València, ms. 84, f. 105-107 (s. XIV, *Llegenda Daurada* amb suplement); Vic, ABEV, ms. 83, f. 162v-163 (s. XIV, *breviari* de Barcelona [fragmentari]); BNF, ms. lat. 1309A-1, f. 210 (s. XV, *breviari* de Lleida). Passar de tres a nou testimonis d'un text determinat, sobretot quan un dels testimonis el fa recular dos o tres segles, aconsella una revisió a fons de la problemàtica inherent al text.

Segons Peloux, assessorat per Miquel dels Sants Gros, el fragment vigatà és del primer quart del segle XI, fou escrit possiblement a Vic i transmet de bell antuvi la passió dels sants cordovesos Faust, Gener i Marcial (que se celebra el 13 d'octubre), segons la versió del *Passionarium hispanicum*. Devien seguir alguns folis ara perduts i tot seguit apareix el text del trasllat de les relíquies de santa Eulàlia. Cap al final del text s'indica que la festa de la santa se celebra a Barcelona el 23 d'octubre; és possible, doncs, que el fragment hagi format part d'un *legendari* organitzat segons el cicle temporal. Com sigui, després d'haver remarcat algunes variants en el text vigatà referent als sants cordovesos, Peloux estudia detalladament el del trasllat de les relíquies de santa Eulàlia; una variant d'aquest text vigatà, omesa als manuscrits tardo-medievals i, en conseqüència, desconeguda fins avui, assenyala que la basílica on fou trobat el cos de la santa *ipso tempore asciterium monacorum erat*. L'esment de l'*asciterium* suscita un seguit de qüestions.

Per començar, cal tenir en compte que el mot prové del grec i que és emprat ara i adés en la documentació catalana d'època carolíngia per a designar una comunitat monàstica. Segonament, l'himne del bisbe de Barcelona, Quirze (s. VII), en honor de santa Eulàlia (*Fulget hic honor sepulcri*) esmenta que en el lloc de la sepultura de la santa el mateix bisbe hi va edificar un monestir.¹ Per tant, al principi del segle XI el text vigatà del trasllat de santa Eulàlia enllaça amb informacions que hi ha al text de l'himne del bisbe Quirze (s. VII), himne retrobat —o identificat?— pel metropolità de Narbona, Sigebod, i pel bisbe de Barcelona, Frodoí, quan procedeixen al trasllat de les relíquies de la santa, el darrer quart del segle IX. De manera que el fragment vigatà reflectiria el text contemporani del relat, redactat el segle IX, quan es va produir el trasllat. Els mss. tardo-medievals deixaran caure la variant vigatana de l'*asceteri*, perquè aquell record purament literari ja no tenia cap correspondència amb la nova Santa Maria del Mar.

A partir d'aquesta dada nova, Peloux reprèn tot el dossier del trasllat de santa Eulàlia. Es mostra molt cautelós a l'hora de fixar-ne la data, que els manuscrits tardo-medievals reporten al 874 (*Llegenda Daurada* de València) o al 877 (*breviari* de Barcelona), datació aquesta darrera acceptada el seu dia per Àngel Fàbrega Grau. Peloux evita la guerra de números; en comptes d'escometre el problema pel seu desenllaç, assenyala algunes qüestions prèvies. La primera és que tant l'arquebisbe Sigebod (873-885) com el bisbe Frodoí (862-890) són actius en llurs seus respectives la dècada de 870, dècada crucial en el món carolíngi. En segon lloc, el relat del trasllat omet qualsevol al·lusió

1. Ve a tomb recordar que el mot «asceteri» apareix encara en la cèlebre elegia d'*Els dos campanars* que clou el poema *Canigó* de mossèn Cinto Verdager.

al poder laic. En tercer, Peloux es demana si el trasllat s'ha esdevingut abans o després del trasllat de les relíquies de sant Baldiri de Nimes organitzat per Sigebod el març del 878, amb assistència de Bernat de Gòtia. Abans o després del concili de Troyes (estiu 878)? Abans o després de la caiguda de Bernat de Gòtia i de la investidura de Guifré el Pelós, efectuada secretament a Troyes? I encara: què significa que el trasllat de santa Eulàlia s'esdevingui quan Sigebod ja és fora de Barcelona? La precisió de la data del trasllat de les relíquies demana, segons Peloux, una anàlisi molt acurada de tot el que s'esdevé durant la dècada del 870, en el context carolingi general, en el context de la província narbonesa i en el context dels comtats catalans.

Del que Peloux no dubta és que el trasllat de les relíquies de santa Eulàlia a Barcelona no va tenir conseqüències fora de Barcelona. Desmunta així la tesi comunament acceptada fins avui que el poema *Cantica virginis Eulaliae* i assenyaladament la *Cantilène de sainte Eulalie* (ca. 880), primera mostra literària coneguda en llengua romanç sobre territori franc després dels juraments d'Estrasburg, fossin redactats com a conseqüència del trasllat de relíquies barceloní: s'ha suposat, però no se n'ha aportat mai cap prova sòlida a favor. Ben al contrari, estudis recents de Roger Berger i d'Annette Brasseur-Péry demostren que santa Eulàlia fou coneguda al nord de França abans de les invasions normandes i abans del trasllat de les relíquies de Barcelona. I resta encara sense resoldre el problema posat per la passió de santa Eulàlia divulgada al nord de França en la versió del martirologi de Beda el Venerable (BHL 2696). Aquest és un text molt difós, que té relacions amb un legendari de Saint-Amand (Viena, ÖNB, ms. 420) i amb un manuscrit del segle XII conservat a Munic (Cm 4531). L'estudi de la transmissió d'aquesta passió eulaliana queda pendent, i hom en reclamaria una bona edició abans de plantejar sobre bases noves si el culte eulalià en territori franc és o no independent d'una influència del trasllat barceloní.

Peloux toca de trasantó la controvèrsia sobre l'existència d'una santa Eulàlia de Barcelona diferent de la santa Eulàlia de Mèrida. Remarca que la presència de textos del segle VII i d'una necròpoli tardo-antiga organitzada entorn de la tomba d'Eulàlia permeten documentar «la réalité d'un culte, non pas l'historicité d'une martyre nommée Eulalie dans l'Antiquité à Barcelone» (p. 209), tesi ja sostinguda per Henry Moretus S. J. el 1911. També es pregunta si la història del culte de santa Eulàlia a Barcelona no s'ha d'estudiar en relació amb la història del culte de l'altre sant barceloní, sant Cugat. D'aquest sant es coneixen dues passions: la del *Passionarium hispanicum* i una altra que ha circulat al nord del Pirineu. Semblantment al cas de santa Eulàlia, el culte de sant Cugat —i d'altres sants hispànics— és viu al nord de França des dels inicis de l'època carolíngia. A diferència de sant Cugat, Eulàlia de Barcelona no és esmentada al principi del segle V per Prudenci, i aquest silenci ha estat un dels arguments forts —entre d'altres— per a invalidar la diferenciació de l'Eulàlia de Barcelona i la de Mèrida. Al capdavant, Peloux advoca per un aprofundiment en l'estudi de tots els textos relatius a les qüestions en discussió, i per a una crítica sana de les posicions de tots els historiadors que se n'han ocupat. En el seu treball Peloux assenyalava quins són aquests textos i quin és el grau de coneixement que avui se'n té.

L'estudi del fragment vigatà del trasllat de santa Eulàlia, doncs, ha servit per a suscitar preguntes inevitables. El fragment ajuda a retrotraure el culte de la santa cap al segle VII. Amb això la història d'aquest culte s'allarga, sense que per ella mateixa doni raó evident de l'existència de la santa barcelonina. Tanmateix Peloux no és bel·ligerant ni a favor i en contra de la tesi de l'existència d'Eulàlia de Barcelona. La

intenció i el fruit principal del seu article ha estat reunir informació codicològica i historiogràfica que fins ara no s'havia tingut en compte, amb l'ajut i la discussió de la qual serà possible, *a)* corregir i enriquir textos fonamentals, *b)* posar en relació tradicions diversificades de passionaris per veure com s'articulen entre ells o si són o no independents entre ells i en quin grau, *c)* datar millor els inicis i la difusió del culte eulalià. En sengles annexes són publicats el text crític del relat de la translació, col·locant els tres testimonis ja coneguts abans i utilitzats en l'edició de Fàbrega Grau, i els altres sis aportats per Peloux (p. 211-217); també és editada críticament la versió abreviada del relat transmesa en dos manuscrits tardo-medievals: Arxiu Capítular de Lleida, ms. RC 36, f. 406v-407 (s. XIV), i Lleida, Museu, ms. 825, f. 393v-394r (s. XV). Després de l'edició dels textos, són reproduïts fotogràficament el recto i el verso dels dos fragments vigatans.

Després de la lectura de l'article, hom té la impressió que Fernand Peloux no ha pas dit l'última paraula en aquestes pàgines del volum XXIX de la «Miscel·lània Litúrgica Catalana». És ben possible i en tot cas seria desitjable que l'autor arrodonís les seves recerques en les diverses direccions apuntades en aquest treball, o almenys en algunes d'elles. A partir de l'estudi minuciós d'un fragment de manuscrit vigatà han estat suscitats un munt de problemes referents a santa Eulàlia de Barcelona i al(s) passióner(s) relatius als sants hispànics. Alguns d'aquests problemes s'havien pogut considerar solventats i, en canvi, a partir d'ara es manifesten freturosos d'anàlisi més acurades; altres problemes són nous de trinca. Què més es podia demanar de l'estudi d'un fragment de manuscrit del segle XI conservat a Vic?

Jaume DE PUIG I OLIVER
Institut d'Estudis Catalans

- M. Teresa FERRER MALLOL, Manuel RIU I RIU (dir.), Pere BENITO I MONCLÚS (estudis), Pilar SENDRA I BELTRAN, Carles VELA I AULESA (corpus doc.), Rafael GINEBRA I MOLINS, Roberto PILI i Esther REDONDO GARCÍA (col.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana. Volum I.1. Tractats i negociacions diplomàtiques amb Occitània, França i els estats italians 1067-1213*, Barcelona, IEC – Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXXXIII, 2009, 503 p.;
- M. Teresa FERRER MALLOL, Manuel RIU I RIU (dir.), Nikolas JASPERT, Manuel RIU I RIU i Carles VELA AULESA (estudis), Carles VELA AULESA (corpus doc.), Pere BENITO I MONCLÚS, Rafael GINEBRA I MOLINS, Teresa HUGUET-TERMES, Roberto PILI i Pilar SENDRA I BELTRAN (col.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana. Volum I.2. Tractats i negociacions diplomàtiques amb els regnes peninsulars i l'Àndalus (segle XI-1213)*, Barcelona, IEC – Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, CVI, 2018, 526 p.

El primer d'aquests volums l'obren unes paraules de la malaguanyada Maria Teresa Ferrer Mallol i del també malaguanyat doctor Manuel Riu, molt benvingudes, perquè trenquen una situació anòmala, aclaparadorament allargada en el temps: «Aquest llibre és el primer resultat d'un projecte de recerca de llarga durada de l'Institut d'Estudis Catalans... L'objectiu d'aquest projecte és publicar, en edició crítica, els tractats internacionals de Catalunya i després de la Corona d'Aragó i també els documents de nego-

ciació diplomàtica» (p. 9). Que l'Institut emprengui projectes de llarga durada pertany a la seva essència, i que el primer gran projecte de llarga durada de la Secció Històrico-Arqueològica, coronada la *Catalunya Carolíngia*, esguardi la diplomàcia catalana és una notícia de primer ordre. D'antuvi, perquè el terreny historiogràfic català en la matèria és erm. Segon perquè, si Catalunya recentment ha pogut ésser considerada «el nord del sud», és imprescindible estudiar com s'ha gestionat històricament una tal situació geogràfica. Per a fer un balanç objectiu de la situació res tant oportú com la col·lecció críticament editada dels documents diplomàtics que la poden documentar.

La història de l'IEC avisa que els seus projectes ambiciosos han estat fatídicament contrariats per la situació política, quan aquesta s'ha enverinat. També avisa que malgrat els enverinaments, l'IEC ha estat capaç de sortir-se amb la seva, a un preu alt en temps i en esforç personal, cal reconèixer-ho, però se n'ha sortit. En aquests moments cal esperar que el bon propòsit de la Secció Històrico-Arqueològica es mantindrà al preu que sigui, per les raons exposades en la *introducció* al volum per Teresa Ferrer i Manuel Riu.

El projecte, cal dir-ho, és complicat, com tots els grans projectes. I presenta més d'una semblança, en la seva gènesi, amb el que fou el projecte de la *Catalunya Carolíngia*. Quan es va dissenyar (1996), el projecte d'aquesta *Catalunya diplomàtica* volia ésser una edició crítica dels tractats internacionals de Catalunya i de la Corona d'Aragó, «amb introduccions davant de cada tractat per analitzar-ne el contingut i unes introduccions generals no gaire llargues destinades a presentar l'evolució de les relacions amb cadascuna de les àrees estudiades» (p. 10). També Abadal havia fet precedir l'edició dels documents corresponents als comtats de Pallars i Ribagorça amb l'estudi històric d'aquells comtats. En el cas de la *Catalunya Carolíngia*, a partir del volum IV els documents es van editar sense cap estudi històric global dels comtats als quals es referien, per moltes raons, entre d'altres per l'abundància i varietat de la documentació i també perquè la unitat comtal per ventura no era la unitat historiogràfica més adequada per a estudiar aquella societat. En els volums que ens ocupen la idea d'estudiar individualment tractat per tractat ha estat desestimada i s'ha preferit registrar tot el corpus documental, fent-lo precedir d'«un estudi detallat de les relacions amb cadascuna de les àrees estudiades, incloent-hi l'anàlisi detallada de cada tractat, fins i tot amb la identificació, si és possible, dels personatges que hi apareixen, tant ambaixadors i negociadors com testimonis» (p. 10).

Establert un criteri metodològic pel que fa als documents, calia delimitar l'àrea temporal de la recerca. Això va exigir esforç, perquè havent partit de la idea de començar a publicar els documents del segle XII endavant, al final s'ha rectificat i s'hi han inclòs els del segle XI. Perquè havia estat desestimada la documentació del segle XI? Per la força del corrent historiogràfic que veia en la documentació d'aquest segle gairebé de forma exclusiva l'apoteosi de la implantació de les relacions feudals, concretada en el pacte de vassallatge. Una anàlisi més fina, més atenta als fets, ha permès detectar que darrere certs juraments de vassallatge hi havia uns pactes que superaven la relació feudal senyor-vassall, puix que eren pactes contra un tercer: es tractava, doncs, d'aliances, i malgrat la formulació en termes feudals, la documentació havia d'ésser esguardada com una escriptura de pactes, és a dir, de tractats autèntics, encara que per la força de les circumstàncies els tractats prenguessin la forma o l'*acoùtremet*, per dir-ho en francès, de pactes feudals.

A part de dilatar la publicació dels primers resultats del projecte, la inclusió del segle XI va exigir multiplicar la recerca de fonts documentals, la crítica de les ja

publicades, i els desplaçaments de rigor cap als arxius poc explorats que encara podien proporcionar material. Tot el procés està ben explicat en la introducció, amb els noms i cognoms de tots els que hi van prendre part.

El material s'ha organitzat i distribuït en dos volums perfectament simètrics. En el primer, i no és casual, s'ha aplegat la documentació i els estudis referents a les àrees del nord i de l'est de Catalunya: Occitània i Provença, Gènova i Pisa. En el segon, la roda gira cap a l'oest i cap al sud: Hispània i Al-Àndalus. Les quatre direccions constitueixen l'àrea geogràfica i històrica del que serà la política exterior medieval catalano-aragonesa, ampliada progressivament cap al Mediterrani central i oriental, amb poques relacions directes amb l'Imperi. Aquest caurà tard sobre Catalunya, com a resultat de la política matrimonial dels Reis Catòlics, ja en ple Renaixement, després de la caiguda de Constantinoble, de la descoberta d'Amèrica, dels inicis de la Reforma, de la desclosa d'un altre mon, que relegarà el Mediterrani a papers secundaris.

La lectura dels quatre grans capítols que constitueixen la substància dels dos volums, és a dir, l'estudi del paper jugat per la Catalunya naixent a Occitània i al Llevant fins a Pisa, a la Hispània cristiana i a l'Àndalus, bo i seguint *pedetemptim* la documentació exhumada, convenç pel seu rigor, i la prova n'és que els panorames històrics dibuixats són coherents amb i superen la bibliografia que s'ha anat publicant des del darrer terç del segle XX fins avui sobre aspectes parcials i concrets de l'acció dels catalans fora de Catalunya en el moment de la desclosa de la nació. Prudentment, en el volum és ofert, com hem vist, un «estudi detallat de les relacions amb cadascuna de les àrees estudiades». En resulten, doncs, quatre estudis, encara no un estudi general i unificat, que ara serà possible i gosaria dir imprescindible d'emprendre. Bo i dividida la matèria en quatre capítols, hom percep clarament que la Catalunya naixent juga tots els papers al seu abast, és a dir, que surt a la batalla històrica amb decisió.

Però per ventura l'acció diplomàtica d'aquella Catalunya no és la que imaginaria un català del nostre temps. Després de la lectura dels quatre capítols, s'imposa una conclusió de caràcter peremptori: Catalunya comença el seu camí quan el poder carolingi s'esbrava i acaba dissolent-se, i el consolida quan s'esfondra el califat andalusí. La primera ensulsiada provoca la presa del poder i del regiment de la societat per part dels poders comtals autòctons; la segona permet l'arrencada econòmica gràcies a les paries provinents de les taifes andalusines. Dues potències s'esfondren i donen pas a una constel·lació de societats noves, que amb el temps esdevindran nacions estructurades. Les relacions de complicitat i de competència, de parentius encreuats i d'enfrontaments bèl·lics continus que caracteritzaran els segles XI i XII al sud de la Gàl·lia i al nord d'Hispània són d'una complexitat que mareja. Mèrit dels dos volums és no haver-la amagada rere abstraccions i simplificacions ideològiques. Per això també s'ha atorgat un paper important a la prosopografia, sense anar més enllà de les dades fornides pels documents. La informació prosopogràfica recollida en l'índex serà d'un gran ajut per als estudiosos del període que inmancablement vindran. És sobre la base dels fets documentats i ben explicats, sense amagar-ne les contradiccions, les limitacions i els sense-sentit que l'historiador ha de formular escrupolosament els seus judicis.

La lectura dels dos volums convenç, una vegada més, del fet que la història és discontinua i ondulant. Si queda clar, per exemple, que el camí de Catalunya a Occitània va prenent un sentit ascendent de consolidació, és espectacular com totes les energies dedicades a bastir l'hegemonia catalana en aquell espai s'esfondren a Muret en un sol dia, sense rectificació posterior possible. La discontinuïtat històrica es percep també

en els moviments de les societats del sud del Pirineu si els comparem amb els de les societats del nord. El món hispànic és un magma incert, ple de guerres, on un dia es guanya una batalla i al cap de poc se'n perd una altra, on les aliances van i venen, on els castells ara són de l'un ara de l'altre, malgrat les treves pactades, els hostatges intercanviats, els renys i els encoratjaments de l'Església. Els segles XI i XII es caracteritzen amunt dels Pirineus per l'equilibri —més teòric que real, cal dir-ho— dels poders imperial i papal. No és que hi faltin tensions, guerres i enfrontaments; ara bé, en aquella part d'Europa els fets basculen entre poders diríem autòctons i, en major o menor mesura, acceptats. A Hispània el fenomen andalusí introdueix una variant distinta, susceptible de constituir una amenaça decisiva: Almansur, els almohades. Pirineu amunt els estats cristians hispànics van ser blasmats contínuament per les potències cristianes a causa dels seus tractes descarats amb els musulmans: lluitaven per a ells, cobraven les paries, no tenien ganes explícites de conquerir llurs terres, etc. Tota aquesta complexitat queda exposada i perfectament aclarida en l'estudi dels tractats donats a conèixer en els dos volums.

A parer nostre i pel que fa a l'acció intel·lectual de l'IEC, el programa tan ben encetat en aquesta aportació documental i en els estudis que la flanquegen hauria de tenir una continuïtat estricta en termes temporals. S'ha format un equip d'estudiosos, s'han explorat arxius, s'ha reunit una bibliografia pràcticament exhaustiva: és un aplec d'una riquesa excepcional. La societat catalana amb el temps ha anat rebent de l'IEC aportacions fonamentals per al coneixement de la història; ningú no pot dubtar que han ajudat a configurar una mentalitat crítica, basada en la racionalitat i en l'estudi rigorós, apta per a les batalles idelògiques i polítiques del nostre temps. L'aspecte diplomàtic havia quedat en l'ombra, per no dir en la foscor. Ara s'ha començat una tasca que necessita continuïtat. Exigirà esforç i recursos, però els guanys poden ésser tan substancials com els que ha generat l'estudi de la *Catalunya carolíngia*, amb el qual s'han conquerit uns mètodes de treball i uns coneixements que posen el nostre país en la posició correcta des del punt de vista de la historiografia.

Sigui'ns permès de fer una observació, que no és de caràcter crític. És més aviat un *desiderátum* de cara als estudis a venir sobre la societat catalana dels segles XI i XII, tan ben encarrilada en l'aspecte diplomàtic en aquests dos volums. Les societats sempre són conflictives, en grau menor, en grau elevat i/o en grau intolerable. La presa de decisions en forma de lleis, normes i codis, és a dir, la història jurídica, forma part integral de l'estudi de les societats. Des d'aquí no es dirà mai que els catalans no hàgim tingut cura de l'estudi de la història del dret a Catalunya. Justament l'IEC, des de la seva naixença, hi va prendre una part rellevant (Brocà, Valls i Taberner, Abadal, Rubió, i més recentment Font i Rius entre molts d'altres), i avui una de les societats filials de l'IEC manté la «Revista de dret històric català». Però falten encara instruments descriptius de les fonts del dret produït a Catalunya i edicions rigoroses dels textos fonamentals, començant pels *Usatici/Usatges*. Les edicions recents d'algunes Corts baix medievals i modernes dutes a terme per la comissió de Textos Jurídics Catalans de la Conselleria de Justícia ha plantejat la necessitat de revisar i ampliar l'edició tan i tan vella —i per altra banda tan meritòria en el seu moment— de la RAH. I els estudis en curs d'història del dret menats per l'Associació Jaume de Montjuïc fan sensible que els vells textos jurídics catalans tenen una història específicament jurídica, és a dir, una relació amb la societat en el si de la qual van néixer, força complexa, que va molt més enllà dels interessos filològics que aquells textos no podien deixar de suscitar. Per això, al costat dels documents diplomàtics, l'estudi dels textos jurídics i llur evolució

es fa imprescindible per a una comprensió cada vegada més objectiva del passat. L'IEC té instruments per a escometre aquests problemes de forma coordinada i transversal, en el marc d'una concepció de la recerca tendent a crear instruments de treball de llarga durada.

Jaume DE PUIG I OLIVER
Institut d'Estudis Catalans

Josep ALANYÀ I ROIG, *Els jueus de Tortosa. Call i aljama, Ciutat i comunitat, s. XII-XV*, Tortosa, Ajuntament de Tortosa, 2021, 644 p.

Tortosa fou l'any 2021 Capital Cultural de Catalunya i amb motiu d'aquesta capitalitat fou publicat el llibre que recensionem. En paraules del mateix autor del llibre, l'il·lustre historiador de les terres de l'Ebre i canonge arxiver de la Catedral de Tortosa (hom pot veure una breu ressenya sobre l'autor i les seves obres a les pàgines 643-644), l'objectiu de l'estudi és «reunir en un tot la història de la comunitat hebrea de Tortosa, integrant-la en la Ciutat medieval i en la seva història civil i religiosa» (p. 13).

A més del pròleg (p. 9-10) de l'alcalde de Tortosa, senyora Meritxell Roigé, del pròleg del primer tinent d'alcalde, senyor Enric Roig, i d'una introducció de l'autor (en la qual explica principalment l'objectiu, la metodologia i l'estructura de l'estudi), l'obra recensionada es divideix en dues parts, dedicades respectivament a *La Ciutat medieval de Tortosa* (p. 39-341) i a *La comunitat jueva de Tortosa. Call i aljama* (p. 341-642). El darrer capítol (p. 609-642) és dedicat a elencar les fonts i la bibliografia utilitzada. És remarcable la bibliografia utilitzada per l'autor, però sobretot la documentació inèdita de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), de l'Arxiu Capitular de Tortosa (ACTo) i d'altres arxius.

Efectivament, la primera part, per dir-ho amb les mateixes paraules de l'autor, és una presentació de «la Tortosa dels segles medievals, del XII al XV, plantada damunt les arrels històriques que són la Ciutat romana visigòtica i la Ciutat musulmana» (p. 13). A partir de documentació d'arxiu, de fonts literàries, de les restes arqueològiques, dels monuments i edificis que s'han conservat, i ajudat per la bibliografia precedent, Alanyà intenta «donar vida» a la Tortosa medieval. Hi trobem, certament, capítols que tracten dels principals edificis (la Suda, la capella castral de Santa Maria), les muralles i portals, els espais urbans (carrers, places, fires, cases, albergs), de les esglésies, de l'organització del temps (el rellotge, la litúrgia), el Palau, els convents, els edificis de serveis i administració municipal, la sanitat (hospitals, banys públics), el bordell i l'administració de justícia.

El segon capítol és, lògicament, més específic: «conduïx el lector a l'interior del call i de la vida que els jueus hi feien des de la naixença a la mort, a la llum dels documents descriptius i dels codis legals i costums que la regien i acotaven. És la història precisa de l'aljama de Tortosa, de les activitats privades i públiques dels jueus i dels espais i edificis del call» (p. 14). A més de capítols introductoris, com per exemple els dedicats a la vida dels jueus de la Diàspora, a l'establiment dels jueus a Tortosa, o a alguns jueus tortosins coneguts per documents, les pàgines centrals d'aquesta part tenen per objecte l'estudi del call, la sinagoga, els banys, el fossar; o el *Sacramentum Iudeorum* (el jurament imposat per Jaume I), llur vida col·lectiva en les seves diverses facetes; o els problemes de convivència amb els cristians i sarraïns. No hi podia faltar,

certament, un capítol sobre les disputes cristològiques, especialment sobre la coneguda com a Disputa de Tortosa (1413-1414) i la fi de l'aljama.

L'autor manifesta «la voluntat d'aproximar els documents originals» (p. 14) als lectors d'avui dia, raó per la qual sovint els ha comentat o traduït. Tanmateix, no ha volgut «renunciar a la frescura dels originals, en català o en llatí, i, quan cal, així els publico, com van rajar de la voluntat dels reis i de la ploma dels seus escrivans» (p. 14). Atès que el nostre anuari està particularment interessat en l'edició de textos, d'entre els molts fragments transcrits directament de fons arxivístics, n'esmentem alguns a simple tall d'exemple. P. 62: Lletre de Joan I a les autoritats civils de Tortosa (1391), ACA, C, Reg. 1901, f. 61rv; p. 81: Lletre de Pere III a Joan Çacosta (1366), ACA, C, Reg. 1078, f. 58rv; p. 103-104: Lletre de Pere el Cerimoniós al bisbe de Tortosa (1368), ACA, C, Reg. 740, f. 155v-156r; p. 116-117: Ordinació del rei Pere el Cerimoniós (1386), ACA, C., Reg. 855, f. 180v-181v; p. 132-133: Privilegi de Pere el Cerimoniós (1373), ACA, C., Reg. 925, f. 121r-122v; p. 143-144: Carta del reis Alfons i Sança de dotació de la catedral (1178), ACTo, Comú del Capítol I, doc. 4. És, doncs, en aquest sentit una obra molt rica. A més a més del text, un bon nombre d'il·lustracions (a color i en blanc i negre), molt ben triades, fan més amena la lectura.

Jaume MENSA I VALLS
Institut d'Estudis Catalans
Universitat Autònoma de Barcelona

Jordi GAYÀ, *Enchiridion Lullianum* (Grans Textos Cristians 1), Barcelona, A USP 2021, 1110 pp.

Ramon Llull (1229-1316), *Doctor Illuminatus*, és un pensador global amb una gran capacitat d'integració conceptual, on té la Veritat, *diffusiva sui*, en el centre de la seva gran arquitectura intel·lectual. La seva comprensió de la realitat queda recollida en la cosmovisió medieval, degudament revisada per la intel·ligència natural, il·luminada per la fe de l'únic Déu, Pare de nostre Senyor Jesucrist, que l'orienta a una predicació profícua i eficaç principalment amb els «infeels». Aquest *Enchiridion* ha col·laborat de manera eficaç els 150 textos del *Doctor* més significatius que mostren els eixos fonamentals del seu pensament. La persona que vulgui accedir de manera exegètica, suficient, aprofundida, apta per una consideració integral del lul·lisme *ex ipso textu* té en aquesta obra editada el pòrtic més idoni.

Jordi Gayà Estelrich, autor de l'*Enchiridion* i doctor en teologia per la Universitat de Friburg, seu del Raimundus-Lullus-Institut, és una de les persones expertes més significatives del pensament lul·lià. Ja l'any 1979 va presentar la seva primera obra senyera al respecte: *La teoria lul·liana de los correlativos. Historia de su formación conceptual* (Palma de Mallorca, 1979), que enriqueix amb l'aprofundiment de la cosmovisió de Llull, i consolida el Dr. Gayà com un nom ineludible en el coneixement i l'actualitat de lul·lisme avui. En la present obra, l'autor s'ha revelat un cop més com a persona idònia per a poder dur a terme aquest projecte tan interessant com necessari per a la comprensió de l'Edat Mitjana i la literatura catalana.

Pel que fa als punts forts de l'*Enchiridion*, a més de l'exegesi, l'aparat crític, tant la introducció com els índexs auxiliars al final de l'edició, aporta la informació suficient

per a captar la literalitat dels textos seleccionats i una aproximació idònia al pensament de Llull.

La introducció (pp. 11-28) consta de dotze epígrafs, que mostren els punts més significatius del personatge medieval: concretament presenta amb el suport bibliogràfic actualitzat tant la biografia, les activitats, els escrits, com també els aspectes més ressenyables de la recepció històrica de Llull.

El gruix del volum és l'*Enchiridion* pròpiament dit, amb una selecció ampla dels textos més rellevants de Llull. La presentació crítica dels documents és especialment útil i enriquidora pel que fa tant al pensament lul·lià com per a la consolidació de la cultura en català. Per una banda, hi ha el text original amb les referències de les edicions crítiques col·locacionades. S'inclouen les citacions bíbliques entre parèntesis, la qual cosa facilita l'exegesi dels textos. A la pàgina confrontada, hi ha la traducció en llengua catalana, i l'aparat de notes al peu de plana amb una informació succinta però suficient i il·luminadora del contingut.

Com dèiem abans, l'obra consta d'una selecció de 150 textos organitzats en set grans epígrafs que defineixen la «teologia» lul·liana. Un element de l'obra que hem de valorar és la petita explicació que annexa l'autor cada cop que inicia un dels epígrafs: són aclaridors i situen la selecció de textos en el conjunt del pensament del pensador mallorquí. L'autor comença amb la vida mateixa de Llull (pp. 30-47), que articula en quatre textos; com afirma Gayà mateix: «Cal destacar [...] que tota l'activitat literària del mestre Ramon queda articulada al servei d'aquest objectiu central, com ell mateix explica, sobretot pel que fa als escrits que tenen a veure amb l'Art» (p. 31).

Continua pel marc hermenèutic que va caracteritzar el Doctor: la predicació de la fe cristiana (pp. 48-95). D'aquesta manera, l'autor vol palesar com Llull va reflexionar llargament sobre aquest ministeri, amb la formulació d'un programa adequat al seu context sociohistòric, amb les seves particularitats, com són: l'accent sobre la contemplació, l'estudi de l'*Ars* i de les llengües, i l'exclusió taxativa de la violència, sense excloure la seva particular visió sobre la reconquesta de Terra Santa. L'autor treballa quatre textos més.

La filosofia de Llull queda reflectida en els epígrafs tercer i quart, titulats respectivament: «*Ars Raimundi*» i «*De demonstratione fidei catholicae per rationes necessarias*». En dotze epígrafs, Gayà Estelrich selecciona textos on Llull desenvolupa la filosofia, entre especulativa i aritmètica, del mallorquí medieval, i la capacitat de la pròpia creença religiosa de ser no només demostrable, sinó articulable amb un discurs i un procediment, l'*Ars*, que és el vademècum del missioner entre els gentils.

A continuació, el nucli de l'*Enchiridion*, la teologia de Ramon Llull, s'articula en els tres epígrafs restants. L'epígraf cinquè («*Definitio theologiae*») palesa com la intenció primària de l'*Ars* lul·liana era la reflexió teològica, sense oblidar que també és una disciplina específica dins del conjunt dels coneixements humans. Hi dedica sis textos. El sisè, el més extens («*Articula fidei*»), mostra l'elenc dels articles de la fe que Llull treballa en la seva teologia, expressada en textos de diversos registres, difícils de discriminar: exponents amb un ús rigorós i sistemàtic de l'*Ars*, exponents que desenvolupen un tema *in genere*, i també els textos adreçats a la predicació o foment de la pietat. L'autor confessa que no ha estat fàcil la tasca de selecció, i que, en alguna ocasió, pot haver-hi alguna repetició involuntària. Hi dedica 69 textos. El setè («*Signa fidei christianae*»), amb els 53 textos restants, respon a l'eclesiologia lul·liana, els sagraments, la moral cristiana i la contemplació, fruit i corona de l'amor. D'aquesta manera, Gayà Estelrich ofereix una panoràmica extensa i intensiva de la constel·lació

intel·lectual de Llull amb una selecció idònia i completa dels textos bàsics de l'autor medieval.

Cal assenyalar, a més a més, que l'autor forneix l'obra d'un bon aparat crític, que cal detallar i destacar oportunament. Hi ha una sèrie d'elements que són d'utilitat excel·lent per al lector, tan pèrit com profa, en el lul·lisme: una cronologia de la vida de Llull, a manera de taula, concisa, completa i clara que ajuda a contextualitzar històricament cada text seleccionat en l'*Enchiridion*. Gayà hi afegeix un catàleg de les obres de Llull, exhaustiu, amb la referència a l'edició crítica corresponent, seguit dels índexs corresponents, quatre. Hi ha l'índex bíblic del text en català, tot i que també hi ha referències entre parèntesis de citacions bíbliques en la llengua original. Notem que la presència explícita de textos bíblics es justifica pel recurs a l'autoritat, propi de l'època medieval. A continuació, hi ha l'índex de temes teològics que té major interès per al lector actual, sobretot perquè és la substància del pensament lul·lià. Tot i que no és una llista exhaustiva, perquè no recull la totalitat de l'obra escrita de Llull, és especialment útil atès que presenta els *leitmotive* d'aquest pensador medieval. D'aquest índex semàntic podem assenyalar que ofereix al lector els eixos conceptuals més significatius del *Doctor*, en especial, assenyalant els vuit termes més reiterats: Déu, Trinitat, encarnació, enteniment, voluntat, home, paradís, pecat. D'aquesta manera, podem esbossar els puntals cabdals de la cosmovisió lul·liana: el primat del Déu revelat (Déu-Trinitat-Creador) que de manera especial es fa accessible a la humanitat, ja sigui per la pròpia estructura antropològica (home-enteniment-voluntat) com per la vocació de transcendència (pecat-paradís). En tercer lloc, l'índex dels 150 textos ordenats segons la seva aparició en l'obra, i finalment, l'índex general, de rigor, per a qualsevol obra, es completa amb el sumari inicial.

En definitiva, una obra útil, completa, excel·lent en el seu gènere, imprescindible per a tota persona interessada en Llull, la seva vida, obra i doctrina teològica. Felicitem l'autor per aquesta tasca tan exuberant i que assoleix el seu objectiu major, és a dir: amb l'*Enchiridion* podem percebre el projecte intel·lectual del recercador honest i exhaustiu de la Veritat que ha de ser comunicada, sense excloure cap esforç, per tal que s'arribi a constituir el model social de l'Evangeli, és a dir, el Regne de Déu, a manera de «comunitat escatològica de pau». En definitiva, aquesta obra neix com a instrument que ha d'esdevenir un punt de recolzament i consulta per als lul·listes i per als estudiosos de l'Edat Mitjana, ja sigui per la filosofia de la història com de la teologia i cultura cristianes medievals, sia, finalment per als estudiosos de la història del pensament occidental.

Marcos ACEITUNO DONOSO
Facultat de Teologia de Catalunya

Irene LLOP I JORDANA – Núria SADURNÍ I PUIGBÓ, *Diplomatari del fons de pergamins medievals de l'Arxiu parroquial de Roda de Ter (Col·lecció Berikars 3)*, Museu Arqueològic de l'Esquerda 2017, 295 p.

Habent sua fata libelli. El fat del volum d'Irene Llop i Núria Sadurní és una casualitat feliç i inesperada. Es tracta de la troballa de 83 pergamins i 28 carpetes amb manuals i fulls solts de paper a la rectoria de Roda de Ter. Com tants altres arxius parroquials, el de la parròquia de Roda fou destruït el 1936. Per tant, s'havia imposat

la trista convicció que, a Roda, en aquest aspecte, no hi havia res a fer: l'arxiu havia desaparegut per sempre. L'any 1995 salta la sorpresa: el rector de la parròquia, mossèn Francesc Xavier Bardolet, feia saber als autor i autores del llibre *A banda i banda del Ter. Història de Roda* (Vic 1995), que havia trobat un fons documental amagat a la rectoria. Cal prendre nota exacta de la troballa, sobretot ara que moltes rectories van quedant orfes de rector resident. En aquestes institucions, comunes a tots els pobles de Catalunya, hagin estat cremats, o no, els arxius —del tot o parcialment—, quan s'escorcollen bé, s'hi poden trobar petits o grans tresors documentals. Els darrers anys els arxivers eclesiàstics de Catalunya han hagut de preocupar-se de sistematitzar la documentació de les parròquies en un dipòsit diocesà comú; gairebé tots ells podrien donar fe de les troballes, grans o petites, fetes en el curs d'aquesta operació. Per esmentar un altre cas espectacular, ve a tomb recordar ací que el 1984, en una visita rutinària al santuari de la Mare de Déu del Mont, el vicari general de la diòcesi de Girona, reverent Xavier Xuclà, hi va trobar una vuitantena de pergamins del monestir de Sant Pere de Besalú, que foren tot d'una incorporats a l'Arxiu Diocesà de Girona.

La dada, doncs, és aquesta: a les institucions eclesiàstiques encara s'hi fan troballes documentals. Això malgrat que des de les guerres amb la França revolucionària i napoleònica, arran dels processos desamortitzadors i finalment amb la rematada de la Guerra dels Tres Anys, a Catalunya els arxius eclesiàstics han patit desgràcies que els podrien haver fet desaparèixer de socarrel. Abans de les escomeses liberals i llibertàries, els arxius eclesiàstics havien pogut sofrir per la incúria dels seus propietaris, és cert; però durant els segles XVII i XVIII en tots aquests arxius hi ha proves del contrari. No s'ha fet encara la història dels arxius eclesiàstics catalans en conjunt i en detall, lligades a noms ben il·lustres (els Campillo, Caresmar, Ripoll, Pontich, Bastero, Ribas, Olzinelles, Martí i Pasqual, limitant-nos als més coneguts). La sorpresa principal seria que hi ha proves que aquests arxius, fins quan els regentaven arxivers poc ambiciosos, eren ben tinguts, treballats i rarament sofrien menyscapte.¹ Els segles XIX i XX, en contrast, seran fatals: els arxius eclesiàstics sofriran dispersió (en algun cas als quatre vents de la terra), pèrdues, lladrocinis, moviments de fons no documentats, incúria, destrucció, incendi (Ripoll, Tarragona, Vic!).

Això no obstant, no tot és negatiu. Alguns abats i prelats van saber amagar fons documentals en indrets idonis, en cases particulars, en santuaris d'accés difícil. En el cas de Roda, ja es veu, l'amagatall fou la mateixa rectoria. Aquests solucions d'ocell de bosc no pal·lien el desastre general que s'abat sobre manuscrits, pergamins i papers eclesiàstics els dos darrers segles esmentats. Per això qualsevol troballa posterior, per minsa que sigui, és una petita victòria sobre la devastació, la dispersió i la desaparició de tants i tan valuosos conjunts documentals catalans antics. La victòria, confessem-ho, és pírrica. Potser algun dia generacions posteriors de polítics i erudits proposaran alguna mesura eficaç per a contrarestar els efectes perniciosos d'uns processos històrics, en el seu moment pretesament civilitzadors, que, vistos des de la perspectiva actual, presenten senyals de molta ambigüitat.

Mentrestant han aparegut els 83 pergamins de Roda, dels quals les autores del diplomatarí n'editen 64, corresponents al període 1222-1473. No es donen detalls de

1. Prova d'això són dos cartorals: el del rector de Roda Montserrat Canyelles (ca. 1639) i el *Llibre de importantíssimas notas per la Rectoria de Sant Pere de Roda*, del prevere Jaume Marsal, rector de Roda entre 1639 i 1651, conservats tots dos a l'ABEV (Parròquia de Sant Pere de Roda, X/1 i X/2), on hi ha còpies i referències a documents medievals.

la troballa ni del perquè els documents foren amagats, ni quan. Potser el temps i l'estudi ho aniran aclarint. El fet és que parròquia, ajuntament i erudites locals de Roda es posaren a treballar. La parròquia oferí els fons, l'ajuntament hi posà una beca i les autores del diplomatarí, sota la supervisió de la doctora Imma Ollich, van catalogar el fons i van transcriure els 64 pergamins dels segles XIII, XIV i XV. Al mateix temps es va fer una restauració preventiva de tots el pergamins; hom ja pot suposar que era la part més degradada del conjunt trobat. A partir del 11 de juliol del 2015 tot el fons es va integrar a l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, lloc natural de conservació i consulta d'aquesta documentació, no solament perquè es tracta d'una propietat eclesiàstica, sinó perquè tampoc no cal multiplicar innecessàriament, en un país de pocs recursos, els centres arxivístics adequadament aptes per a tractar i conservar documentació antiga.

Fins aquí s'ha parlat de la troballa. Per ella sola la notícia ja valia la pena. A la troballa s'ha afegit la publicació del contingut. Se n'han encarregat dues historiadores rodenques: la doctora Irene Llop i Jordana, doctora en Història i llicenciada en Filologia Hebrea (UB) i Nuríà Sadurní i Puigbó, llicenciada en Història (UB), ambdues medievalistes i ben conegudes en el món de la investigació catalana. La primera és l'editora del diplomatarí de Sant Pere de Casserres (2009); de la segona és just destacar-ne que ha catalogat el fons de més de 8.000 pergamins del marquès de Barberà i de la Vallesana, treball que a més de la perícia professional ordinària requeria un tacte excel·lent i delicat per circumstàncies que ara no és oportú d'evocar.

El diplomatarí ha estat consagrat a la part del fons considerada més urgent o més amanesca d'editar: els pergamins anteriors al segle XVI. La decisió obeïa a una lògica massissa. Roda de Ter té una història arqueològica molt densa, gràcies als treballs efectuats des de fa quaranta anys al jaciment de l'Esquerda, on hi ha restes ibèriques, carolíngies i medievals fins al segle XIV. En aquest segle, l'Esquerda serà destruït i abandonat (1314), i la població es concentrarà a Santa Maria del Pont, nucli actual de Roda de Ter. Els documents trobats a la rectoria, doncs, enllacen amb el darrer període històric de l'Esquerda i l'emergència de la Roda posterior. Els 14 pergamins del segle XIII que ara es publiquen permeten acabar d'entendre les dades fornides per la recerca arqueològica a la península de l'Esquerda. Els 39 pergamins del segle XIV documenten l'expansió de Roda cap al pont sobre el Ter. Els pergamins del segle XV documentaran la consolidació de tot el procés.

Abans de la publicació del diplomatarí, no hi havia dades per a explicar l'evolució del poble des de l'Esquerda cap a la zona del pont. La documentació exhumada ha aportat dades essencials: a la zona del pont hi havia la sagrera de Santa Maria i aquesta zona fou dinamitzada per la gent que es va salvar de la destrucció de l'Esquerda i per gent vinguda de fora de Roda. El motor visible d'aquesta dinamització fou el rector de la parròquia, el clergue vigatà Francesc de Molí, veritable ànima de la repoblació. Dinamitzant la sagrera, van créixer la població, la construcció i el comerç, amb les conseqüències naturals: l'aparició d'inversors i especuladors. Dos llevantadors, un del segle XIV i un altre del XV, permeten conèixer els masos d'aquella Roda emergent i els canvis que hi produí la crisi de la pesta negra, el més rellevant dels quals és un decreixement progressiu de la població. Si es pot calcular que abans de les pandèmies Roda tenia entre 250 i 300 habitants, el 1505 en tenia 130.

Als dorsos dels pergamins trobats hi sol haver, entre d'altres anotacions, dos números, que corresponen al número que cada document obté en un i altre dels dos cartorals moderns que hem esmentat en nota suara mateix. La confrontació dels tex-

ros dels dos cartorals amb els corresponents dels pergamins mal conservats ha estat decisiva per a completar la informació que per ventura manca als pergamins, assenyalamment la datació.

Només fullejant l'índex onomàstic que clou el volum (antroponímic i topogràfic), ja es veuen les possibilitats que forneix el diplomatarí per a un estudi a la menuda de tots i cadascun dels documents. Aquest treball suposarà un enriquiment excepcional de la història medieval de Roda de Ter i permetrà llegir la documentació posterior sobre bases molt sòlides. Al mateix temps contribuirà a relançar a la lliça històrica els dos cartorals conservats a Vic, perquè ara com ara el treball metodològic més urgent que s'imposa és l'estudi de la documentació retrobada en la seva relació amb la que han transmès els dos cartorals moderns de l'ABEV. Aquest estudi pot ésser al mateix temps una baula fonamental per a esbossar una primera història de l'arxiu parroquial de Roda de Ter.

Acompanyant l'edició dels documents, sis fotografies de color il·lustren la materialitat, detalls decoratius, els tipus de lletra i algunes de les xacres del pergamins. És curiós el dibuix que hi ha al marge inferior d'un document: són les voltes gòtiques del claustre de la catedral de Vic, just en el moment que s'estava construint. És un testimoni eloqüent del ressò i de l'interès que tenia a Roda l'obra que s'aixecava al claustre de la catedral vigatana. Aquest detall sol, incrustat casualment en un dels pergamins de la parròquia de Roda, desvela un clap de sensibilitat i de curiositat en la Roda medieval; desvela també el rol capdavanter jugat en la vida social per les institucions eclesiaístiques episcopals i catedralícies d'aquell temps. Un temps on no tot eren treballs i desgràcies, un temps que també coneixia a fons la il·lusió dels sentits.

Jaume DE PUIG I OLIVER
Institut d'Estudis Catalans

Pere III el Cerimoniós. Epistolari. Edició crítica de Stefano M. CINGOLANI (Els Nostres Clàssics. Autors Medievals. Vol. 39), Barcelona, Editorial Barcino 2019, 448 p.

L'any 1955 Romà Gubern editava un primer volum de l'*Epistolari de Pere III* al n. 78 de la Col·lecció A d'*Els Nostres Clàssics*, reimprès el 1988. Com és sabut, l'obra no va tenir continuïtat. En aquell volum Gubern hi publicava 30 lletres, i per informacions que dona Stefano M. Cingolani (p. 8, nota 6), se sap que Gubern havia arribat a seleccionar un total de 150 lletres del Cerimoniós, una gota d'aigua en la mar dels mil registres de Cancelleria del temps d'aquell rei. Aquell volumet de 188 pàgines en dedicava una setantena a introduir el lector a la vida i al regnat de Pere III, i després venien les imprescindibles de la *ratio editionis*. En una llista de 21 títols bibliogràfics anteriors Gubern citava l'estudi que Rafael Tassis va dedicar a Pere III, premiat per l'IEC el 1949 i, amb la deguda «autorització» del mateix IEC, aparegut en forma de llibre el 1954 i encara reeditat el 1961 en la «Biblioteca Biogràfica Catalana, 5». Aquest estudi de Tassis és el títol més recent de la bibliografia aportada per Romà Gubern i tenim els nostres dubtes sobre el servei que li va poder fer, perquè en el penúltim paràgraf de la seva *Introducció* Gubern estampa: «Una bona anotació d'aquest epistolari hauria hagut de basar-se en una història, i ben detallada, del regnat de Pere III. En defecte d'aquesta he procurat bonament aclarir tot el possible el sentit de cada carta amb l'ajuda fonamental de la Crònica reial, dels *Anales* de Zurita

i d'alguns pocs estudis parcials ...» (p. 66). Hom és portat a pensar que l'*Epistolari* de Romà Gubern fou concebut com un projecte d'aportació de dades arxivístiques útils per a una futura història detallada del regnat de Pere III, més que no pas com un fruit madur i conseqüent d'aquesta història, que estava per fer. Quan Ramon d'Abadal i de Vinyals va publicar *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya* (1972), que tampoc no era una història detallada del regnat del Cerimoniós, es va fer evident la complexitat d'aquesta història pels seus punts de partida i d'arribada, per la durada tan llarga del regnat, pels múltiples accidents del segle XIV europeu (fams, pesta, crisi econòmica, monetària i bancària, guerres, cisma d'Occident, efervescència intel·lectual, conflictes doctrinals a la Universitat, enverinament de la qüestió remença a Catalunya) i per les implicacions polítiques generals i particulars que esmalten de forma vívida tot el període. No sorprèn massa, doncs, que la reimpressió del volum de Romà Gubern el 1988 no fos res més que un simple fet editorial, sense cap senyal de voler de perllongar un projecte que el pas del temps havia tocat d'obsolescència.

Al cap de més de seixanta anys de l'*Epistolari de Pere III* de Romà Gubern, l'Editorial Barcino ofereix altra vegada en el n. 39 de la seva col·lecció «Autors Medievals» (fins no fa gaire Col·lecció B) un *Epistolari* del Cerimoniós, ara a cura de Stefano M. Cingolani. Diem tot d'una que és un volum in-4º, de 488 p., amb una selecció de 326 lletres del rei. Diem també que el seu autor presenta com a punt de partida una bibliografia de 133 títols. Ja hem vist com era de minsa la bibliografia utilitzada per Romà Gubern (21 títols, 8 dels quals del s. XIX). No era només minsa, ans també es limitava a títols estrictament historiogràfics. La bibliografia de l'*Epistolari* de Cingolani inclou una gran varietat d'aspectes: publicació de fonts documentals (*Acta Curiarum Regni Aragonum*, *Diplomatari de la Unió del Regne de València*, *El Llibre Verd de Perpinyà*), estudis biogràfics (Belenguer 2015), arxivístics (Conde 2008), polítics (Ferrer Mallol 1987, 2005, Ensenyat 1997, Baydal 2013), militars (García Fitz 2014, Cabezuolo 2006, Lafuente 2011, 2012a, 2014), artístics (Anheim 2008), culturals (Adroer 1996, Beauchamp 2013, Castell 2011), etc.

Cingolani parteix, doncs, d'una situació que, des del punt de vista dels resultats de la recerca, era avantatjadament millor que la de fa seixanta anys, bo i continuant essent encara limitada. Calia, per tant, encertar el camí per a un nou *Epistolari* del Cerimoniós que no pogués ésser titllat d'inoportú, per a no dir d'inútil.

D'entrada calia precisar en què no havia de consistir l'obra. La correspondència superabundosa del Cerimoniós —si és llegut parlar així a propòsit de documents reials de govern— podia ésser vista com una mina per a posar les bases d'una biografia consistent del monarca. Cingolani ho descarta de bell antuvi, per la dificultat inherent a fer una tria entre centenars de milers de documents, de documents escrits exclusivament en català i encara rigorosament inèdits. Aquestes exigències metodològiques de l'editorial han impulsat Cingolani a concebre la seva aportació com un complement de la documentació editada els dos segles darrers —per molt que els criteris de publicació hagin estat variats i del tot desconnectats entre ells—, amb la salvetat que no es tractaria d'omplir buits de la recerca anterior, sinó de situar-la en un altre registre: il·lustrar el màxim nombre d'aspectes de la personalitat del rei, i això tant pel que fa al vessant públic com al privat (p. 6).

En fer la seva selecció, Cingolani no perd mai de vista la *Crònica* del Cerimoniós. Aquell escrit és molt personal del rei, gairebé el més semblant d'un es memòries. Al llarg de la *Introducció* del seu *Epistolari* Cingolani manifesta un tracte familiar amb aquell relat i aporta documentació per a fer comprendre la complexitat de la gestació

de la *Crònica*, lligada al fet que hi concorren elements memorialístics, ideològics, pedagògics i, gosaríem dir, programàtico-testamentaris, en el sentit que Pere III hi aboca tota la seva teoria personal sobre la institució monàrquica i el seu desig, per no dir l'exigència, que els seus successors no s'apartin mai ni un dit de les seves pràctiques i doctrines. Cingolani pinta un rei de pedra picada, un rei que sempre ha pensat el mateix de la seva funció i de la seves relacions amb els altres, un home que s'enfrontarà amb tota mena de capes socials i d'individus i al final del seu regnat fins i tot amb la seva família més acostada, assenyaladament amb el seu fill i successor, el futur Joan I. La immutabilitat del pensament del rei en els afers que ell té com a fonamentals es combina amb una fina destresa tàctica, que fan del Cerimoniós un preludi del maquiavelisme modern. No tot és dit en la *Crònica*, escrit justificador d'una idea i d'una conducta, al·legat a favor d'un príncep que reivindica el seu *status* i la seva acció com un fet providencial, relat organitzat en blocs temàtics. El coneixement de primera mà que Cingolani té de la quarta gran *Crònica* li permet de seleccionar el material epistolar com un contrapunt i com una lectura en paral·lel de la *Crònica*, i li dona l'oportunitat d'aportar elements de tipus molt personal que esmalten la vida del rei des de punts de vista ni tan sols contemplats en la *Crònica*.

Cingolani, doncs, ha organitzat la tria del seu *Epistolari* en funció de certs buits de la *Crònica* i amb la intenció de documentar aspectes de la vigorosa personalitat del Cerimoniós: l'atenció a l'escriptura i les relacions complexes que el rei hi estableix, directament i a través dels seus secretaris, les llengües que fa servir —llatí, català, aragonès—, les seves lectures; la construcció de la imatge que ell tenia de la funció reial, expressada a voltes amb una sinceritat que avui podrà semblar excessiva; la funcionalitat política de l'escript; el gust del rei pel formalisme, la cerimònia i l'organització gairebé ritual de la seva activitat; el cultiu de la memòria dinàstica i històrica, a gran distància de les idees historiogràfiques en boga en els regnes asturleonès i castellà; el seu caràcter irascible i, segons els nostres paràmetres, autoritari; la retòrica, la religiositat, el foment de les arts al servei de la política, etc. Si algú enyorava algun aspecte no present en les lletres de l'*Epistolari* —per exemple, l'amor—, és que ni apareix en els registres ni tenia cap oportunitat en la mentalitat del rei.

Cingolani és conscient de les limitacions objectives que afecten el seu *Epistolari* de Pere III. Però cal reconèixer que s'ha acostat amb molt d'encert —pel que nosaltres podem saber— a un personatge que coneix bé, gràcies també, en part, al fet que el personatge canvia poc al llarg de la seva dilatada actuació. A més a més, Cingolani ha evitat tan com ha pogut tornar a editar el que ja ha estat publicat abans, assenyaladament tota la documentació de caràcter cultural exhumada pels Rubió i d'altres. El resultat és una antologia de documents en català de Pere III, que van del 1342 al 1386, difícil de superar com a tria documental representativa d'un rei i d'un regnat. Com tota antologia, deixa de banda material possiblement tan vàlid com el que ha estat escollit, i per això mateix definitivament vàlid: una altra antologia seria, amb tota probabilitat, un exercici de l'art del sinònim. I, com tota antologia, s'ha de valorar segons el discerniment amb què ha estat organitzada.

Durant un temps s'havia pogut creure que la interrupció del treball de Govern havia estat una circumstància provisional. Havent pogut constatar que la interrupció es faria eterna, la represa del projecte per part de Cingolani ha vingut a omplir un de tants buits que va deixar l'atac insidiós del 1936 als projectes d'aquest país. Només per això, la represa ja valia la pena. I no ignorem la repercussió que un tal epistolari del segle XIV, escrit per un dels reis més enèrgics i de personalitat més construïda que

han tingut els estats de la corona d'Aragó, pot o ha de tenir en l'ús pedagògic que se'n farà: com a model literari, com a model de maneres de governar, com a mitjà eficaç per a introduir a l'estudi de la història.

En la panoràmica actual d'edició i estudi de textos catalans baix-medievals, aquesta i altres possibles antologies semblants serviran com estímul per a prosseguir la recerca sobre la prosa cancelleresca catalana, la seva influència sobre la prosa d'altres cúries de les quals emanaven documents escrits en català, el canvis en les modes literàries, l'evolució i transformació de les clàusules, la caiguda de clàusules velles i l'emergència d'altres de noves. Calia una bona antologia epistolar de Pere III, com en caldrien dels seus successors, per a tenir una idea més clara de l'evolució de la literatura i de les mentalitats en el segle XIV català. De Jaume II a Martí l'Humà el camí que fa la societat catalana és dinàmic, passant per tots els inconvenients d'un segle malastruc, i assoleix punts indiscutibles de maduresa. Aquest dinamisme se sosté gràcies a impulsos vinguts de direccions diverses i sol ésser la literatura el lloc on la presència d'aquests impulsos es fa palès, encara que no exclusivament en la literatura. Pel fet que Cingolani ha orientat la seva antologia cap a les diverses facetes que van marcar el caràcter i l'acció del Cerimoniós, ofereix també unes pautes per al contrast amb l'acció d'altres agents socials, pròxims o allunyats, concurrents o concomitants, positius o negatius. I aquest és un dels mèrits principals que s'ha guanyat el projecte de Cingolani.

Jaume DE PUIG I OLIVER
Institut d'Estudis Catalans

Sadurní MARTÍ i Xavier RENEDO (eds.), *Francesc Eiximenis. Vida, obra i transmissió*, Girona, Publicacions de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes (Estudis sobre Francesc Eiximenis, 3), 2021.

Mai és tard quan s'hi arriba. En aquest cas, quan s'arriba a publicar els vint-i-un textos que es van llegir en el congrés *Francesc Eiximenis, 600 anys (1409-200)*, que va tenir lloc el mes de novembre de 2009 a la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona. D'aleshores ençà, transcorreguts 11 anys, la mateixa universitat ha celebrat un congrés dedicat a Ramon Muntaner (1265-1336) —les actes del qual es van editar a Publicacions de l'Abadia de Montserrat l'any 2019—, i hem viscut una pandèmia, que no és pas poca cosa.

Els treballs que s'apleguen en l'obra que ressenyem, tal com afirma el seu curador Xavier Renedo (Universitat de Girona) en el pròleg, «ofereixen una contribució de primer nivell, amb novetats molt rellevants, a la biografia i al coneixement de la immensa obra d'Eiximenis» (p. V). Les contribucions s'agrupen en set àrees temàtiques. El primer, sobre la vida d'Eiximenis, el componen quatre articles que analitzen les relacions d'Eiximenis amb la seva ciutat natal, Girona, i amb membres de la cort reial. Albert Reixac (Universitat de Lleida), en el text titulat *El govern municipal de Girona i Francesc Eiximenis: una ajuda pecuniària al menoret l'any 1374* (p. 3-17), analitza les raons i contextualitza el donatiu econòmic que el Consell de Girona concedí a Eiximenis l'any esmentat. Reixach publica i comenta l'àpoca que va redactar el notari que va exercir d'escrivà de la juraderia i Consells gironins fins ara inèdita (p. 17), la qual testifica la bona relació entre Eiximenis i la seva ciutat natal. Jaume Torró Torrent

(IEC – UdG) estudia la relació, també probablement bona, entre Eiximenis i el rei Joan I d'Aragó (p. 19-26). L'estudi de Torró parteix de cinc documents inèdits de la cancelleria reial, que publica i analitza. Els editors del volum, Martí i Renedo, destaquen que Torró proposa corregir la data d'una carta de Joan I, la qual cosa conduiria a reconsiderar la repercussió editorial del *Dotzè del Crestià* (p. 23 i 25). A continuació, Jaume Riera i Sans (1941-2018), reconegut arxiver i investigador malauradament traspassat, estudia la relació d'Eiximenis ara amb el rei Martí l'Humà (p. 27-40). Riera, a qui Jaume Torró dedica una nota de record en les darreres planes del volum (p. 375-378), analitza la informació que aporten vint-i-cinc documents nous, que se sumen als vuit ja coneguts, i que il·lustren i aporten dades noves sobre la vida d'Eiximenis. Els curadors, de l'estudi de Riera, en destaquen la precisió del dia de la mort del pensador: el 23 d'abril de 1409. La secció dedicada als aspectes biogràfics d'Eiximenis la clou la contribució de Carmel Ferragud (IILP – Universitat de València), que aporta i estudia dos documents inèdits relatius a la figura d'Eiximenis (p. 41-50), bo i completant el recull que Riera va publicar el 2010. El primer provaria una estada d'Eiximenis a Gandia (1390) i el segon és l'encàrrec que la reina Maria de Castella, esposa d'Alfons el Magnànim, va fer d'una còpia del tractat *Scala Dei* d'Eiximenis.

El segon bloc temàtic està dedicat a estudiar la traducció de dues obres d'Eiximenis: el *Llibre de les dones* al castellà i el *Llibre dels àngels* al francès. De la primera, se n'ocupa la malaguanyada professora de la Universitat de Barcelona, Gemma Avenoza Vera (1959-2021), a qui Lourdes Soriano dedica una nota de record a les darreres pàgines del volum (p. 371-374). La professora Avenoza en aquesta ocasió aporta la descripció codicològica d'un manuscrit de la Universitat d'Oviedo i una anàlisi de la seva tradició textual (p. 53-61). El segon estudi, a càrrec de Jaume de Puig (IEC), és una presentació de la tradició manuscrita de la traducció francesa del *Llibre dels àngels* (p. 63-77). En aquesta aproximació, De Puig realça la figura de Jaume d'Armanyac, de qui se sap que va posseir diverses còpies de les obres d'Eiximenis, tant en català com en francès.

El tercer bloc, dedicat a analitzar alguns aspectes de l'obra d'Eiximenis, comença amb un estudi de Miriam Cabré (UdG), *Francesc Eiximenis i l'autoritat de Cerverí* (p. 81-98), sobre la presència del trobador Cerverí de Girona en el *Terç del Crestià*, pel que fa sobretot a citacions d'extensos versos misògins del *Maldit benedit*. El segon text, de Josep Antoni Iglesias (UAB), estudia la pràctica històrica dels *graffiti* o grafits i el seu ús en el capítol 164 del *Dotzè* (p. 99-112). Aquest article es clou amb un descobriment: en contra del que tendeix a afirmar la tradició crítica, Eiximenis no seria l'autor dels versos pintats en el Portell de les Lletres, un abric rocós de les Muntanyes de Prades. A continuació, Sadurní Martí (UdG) tracta els problemes d'estructura del *Segon del Crestià* (p. 113-124), i tanca l'article amb un esquema dels continguts d'aquest text. Jordi Redondo (UV), per la seva part, enriqueix el debat sobre les fonts del *Dotzè* amb l'anàlisi de quatre passatges. A més de Tomàs d'Aquino i Gil de Roma, Eiximenis, a l'hora de determinar algunes de les seves idees i conceptes, s'hauria remuntat als sofistes a través d'algun comentari medieval a la *Política* aristotèlica (p. 125-140). Finalment, el bloc el tanca l'aportació dels professors italians Francesco Santi i Barbara Scavizzi (Universit  di Bologna – Gubbio), que estudien les referències a Àngela de Foligno en l'obra *Vita Christi* d'Eiximenis en paral·lel amb la transmissió del *Liber Lelle* a la Corona d'Aragó. També analitzen el paper d'Eiximenis en el conjunt de l'escriptura mística europea dels segles XIV i XV a partir de la seva obra *Psalterium devotissimum* (p. 141-161).

La llengua és el tema del quart grup d'articles, que en són dos. El primer és un estudi de la llengua d'alguns textos d'Eiximenis que, a partir dels postulats de la lingüística, vol aprofundir «en el coneixement de la distribució de l'estructura informativa i el consegüent ordre de mots de la llengua de l'autor», a càrrec de Montserrat Batllori (UdG) (p. 165-179). El segon és una exposició d'algunes observacions relatives a la paremiologia d'Eiximenis, concretament als proverbis que utilitza en el *Llibre de les dones*, que permeten situar-lo en la paremiologia medieval catalana, a càrrec d'Immaculada Fàbregas (Universitat de Bretagne-Sud).

El cinquè grup presenta quatre treballs sobre el pensament polític i social d'Eiximenis. Carmen Cortés (UIC) analitza el concepte de justícia en el *Dotzè*, segons el qual la justícia determinaria l'actuació dels jutges i la virtut i bon govern del príncep, però hauria de complementar-se amb la misericòrdia (p. 193-209). Marco Pedretti (UdG) examina les línies de pensament d'Eiximenis a propòsit dels jueus a partir de l'anàlisi dels passatges que els dedica en el *Primer* i en el *Dotzè del Crestià*. Pedretti emfatitza la defensa eiximenisiana del bateig forçat dels jueus abans dels avalots del 1381 (p. 211-226). Xavier Renedo (UdG) estudia les fonts de la doctrina lactista d'Eiximenis i en distingeix una formulació radical en el *Dotzè* d'una formulació més suavitzada exposada en el *Llibre del àngels* (p. 227-289). Enric Tremps (UdG), per acabar, estudia el rol i funcions que, segons Eiximenis en el *Dotzè*, haurien de desenvolupar els criats i els esclaus —classificats en quatre tipus— en la ciutat medieval (p. 291-299).

Estretament lligada a la política, els dos articles del sisè grup tracten sobre la teoria de la moneda d'Eiximenis. El professor italià Paolo Evangelisti (Universit  di Trieste) compara les idees d'Eiximenis amb les de Guillem de Pagula i Nicolau Oresme i exposa i demostra la singularitat de les propostes del primer (p. 303-328). A continuació, David Guixeras (UdG) analitza la profecia relativa a la decadència de la monarquia francesa per haver alterat el valor de la moneda en benefici propi, que Eiximenis, en el capítol 140 del *Dotzè*, atribueix a Hildegarda de Bingen (p. 329-345).

Les  ltime s aportacions, procedents «d'una taula rodona que va tenir lloc en el congrés» (p. VIII), son dos textos sobre la relació d'Eiximenis amb el vi, els quals confereixen un to ben dist s i alegre al volum. Renedo construeix una breu història del vi a partir dels textos del gironí, un text que permet «commemorar de forma festiva els sis-cents anys de la mort de Francesc Eiximenis» (p. 349-355). El darrer text és la transcripció de la conferència que Josep Roca, *sommelier* de Can Roca, va pronunciar en l'esmentat congrés. Roca hi explica el seu vincle personal amb Eiximenis, un autor important per la seva concepció de la gastronomia, molt arrelada a Girona (p. 357-367).

Abans d'una bibliografia extensa i completa (p. 387-419) i dels índexs, el volum presenta quatre notes de record a persones que hi han col·laborat o havien de col·laborar-hi. A l'homenatge a la Gemma Avenzoa i a Jaume Riera i Sans, ja esmentats, cal sumar-hi les notes sobre David J. Viera (1943-2015), per Jordi Piqué, i sobre Curt Wittlin (1941-2019), per Lola Badia. Amb un record per tots quatre, cloem també la ressenya d'aquest volum, el tercer de la col·lecció d'Estudis sobre Francesc Eiximenis, als quals agurem una llarga vida!

GOMES DE LISBOA, *Escrito sobre as Questões Metafísicas de António André / Scriptum super Quaestiones Metaphysice Antonii Andree* (Filosofia em texto e tradução, 19), Porto, Imago Mundi, 2018, 195 pp.

Es tracta de l'edició i traducció d'un tractat metafísic del franciscà Gomes de Lisboa († 1512), en el qual l'autor comenta el text en forma de qüestions que Antoni Andreu (ca. 1280-1333) va escriure a la *Metafísica* aristotèlica. La introducció del text va a càrrec de l'editor, Mário João Correia (Universidade do Porto), on es presenta la vida i l'obra de l'autor, amb una breu cronologia (pp. 47-49); el text, el seu context intel·lectual i els temes més importants que s'hi tracten; i una bibliografia (pp. 51-58). El text editat, en llatí en les pàgines parells i portuguès en les senars, també incorpora els passatges d'Antoni Andreu comentats per Gomes, la qual cosa afavoreix la claredat i comprensió del text.

Gomes de Lisboa va ser un intel·lectual renaixentista defensor de les doctrines de Joan Duns Escot († 1308) que, com indica el seu nom, va néixer a la capital portuguesa. Tanmateix, Gomes va desenvolupar gairebé tota la seva tasca docent i acadèmica a la Universitat de Pavia (entre 1482/83 i 1511), on va impartir lliçons de teologia. A desgrat de les minses dades disponibles sobre la seva vida, sabem que a Pavia també fou degà del col·legi de teòlegs. Després d'aquesta llarga etapa universitària, Gomes de Lisboa va ser nomenat pel papa Juli II com a Vicari General Apostòlic de l'Orde dels Frares Menors, càrrec que Gomes va assumir el 1511 i pel qual es va mudar a Roma. Allí, sabem que va participar en les dues primeres sessions del Concili del Laterà V (1512-1517), just abans de morir, el juny de 1512.

L'*Scriptum super Quaestiones Metaphysice Antonii Andree* de Gomes de Lisboa, que és un exemple fonamental per entendre com es va desenvolupar l'escotisme en la Itàlia del Renaixement, és un comentari a les *Quaestiones super duodecim libros Metaphysicae* del també escotista Antoni Andreu (ca. 1280-1333), és a dir, al seu comentari a la *Metafísica* aristotèlica *per modum quaestionis*. Tanmateix, de les noranta qüestions que formen aquest text, i que estan distribuïdes en els dotze llibres que constitueixen el text d'Aristòtil, Gomes de Lisboa tan sols en comenta setze: nou del primer llibre, tres del segon, dues del segon i dues del quart, quelcom que indica que es tracta d'un text molt incomplet en la seva versió manuscrita. I és que, de fet, el text de Gomes es conserva en un sol manuscrit: Bodleian Library Oxford, Add. C. 73, que prové de Pavia i que conté diversos textos. Aquest manuscrit, segons la informació de l'editor, fou escrit entre l'any 1483 i el 1511 i la mà pertany a Tomàs Murchio de Gènova, metge reconegut i un dels editors d'Arnau de Vilanova.

Antoni Andreu, filòsof i teòleg que desenvolupà la seva carrera acadèmica a l'Estudi general franciscà de Lleida, destaca per ser un dels responsables de la reconstrucció i divulgació escolàstica del pensament d'Escot després de la seva mort prematura. L'obra d'Andreu, que tingué una difusió molt notable al llarg dels segles XIV i XV —les *Quaestiones* esmentades es conserven en més de 50 manuscrits arreu del continent—, està formada per diversos tractats tant de metafísica com de teologia, lògica i física *ad mentem Scoti* i es caracteritza per la claredat expositiva i per tenir un cert propòsit didàctic —la qual cosa es contraposa amb l'ambigüitat i complexitat argumental i doctrinal de les obres de maduresa d'Escot. Així, Andreu és un dels membres responsables de la formulació del cànon escotista, del conjunt de doctrines que formarien el pensament escotista oficial, aquell que seria estudiat pels deixebles de l'escola escotista arreu d'Europa en els segles posteriors, de la qual cosa el text editat n'és exemple. El

fet que Gomes escollís comentar el text d'Andreu per exposar les seves pròpies idees constata i demostra de nou la posició destacada d'Andreu en la creació i difusió d'un corpus doctrinal clar i sòlid que reunís el pensament escotista.

Pel que fa al contingut del text de Gomes, Correia en destaca dos grans temes, que són propis de la tradició metafísica del moment, a saber: el problema epistemològic de la relació entre experiència, demostració i coneixement (pp. 27-29) i la noció de les *formalitates* i els diversos tipus de distinció (p. 29), un tema clau entre els escotistes —tal com demostren els nombrosos tractats sobre la identitat i la diferència de l'època— respecte el qual Gomes presenta una posició original. Però Correia també anomena altres temes, fonamentals ja en l'obra d'Andreu, com el problema de la univocitat de l'ésser, l'estatut ontològic dels universals, la divisió de les ciències o la possibilitat del coneixement natural de les substàncies immaterials. De tots aquests temes, Correia decideix, amb molt bon criteri, exposar i analitzar de manera molt sintètica els punts doctrinals o tesis en els quals Gomes de Lisboa es distancia (o corregeix) de les posicions o interpretació que Antoni Andreu fa del pensament d'Escot, és a dir, presenta les idees en què el pensador portuguès no es mostra d'acord amb el posicionament del filòsof català. Alguns d'aquests punts discordants o correccions són, per exemple, que la primera distinció de l'ésser que estableix Escot és la distinció entre *quantum* i *no quantum*, que és la que es dona entre els éssers divins, i no entre finit i infinit com defensa Andreu (pp. 30-32, q. 1); que les passions o atributs de l'ésser són totes igualment primàries i que, per tant, no mantenen un ordre jeràrquic ni deriven ni es demostren unes de les altres a partir de l'u, com afirma Andreu (pp. 32-35, q. 1); o, finalment, que la noció de formalitat, que Andreu descriu com allò que l'intel·lecte aprehèn en un acte de concepció a partir de la naturalesa de la cosa (*ex natura rei*) —la qual cosa restringeix la noció als objectes reals positius—, és el significat a partir del qual s'obté un significat formal, de tal manera que qualsevol ens, sigui real o de raó, té una *formalitas* (pp. 43-45; q. 16).

Ara bé, tal com Correia dona compte en la introducció, Gomes de Lisboa va escriure altres textos. De l'obra conservada de Gomes destaca, per ser la més estudiada i coneguda, la *Quaestio perutilis de cuiuscumque scientie subiecto, principaliter tamen naturalis philosophie*, és a dir, un tractat sobre el subjecte de qualsevol ciència però sobretot de la filosofia natural, que va ser introduït, editat i traduït pel mateix Correia a la mateixa col·lecció (Imago Mundi: Filosofia em texto e tradução, 15, 2016). També va escriure una apologia de la institució franciscana de crèdit sense ànim de lucre que foren els monts de la pietat, *Quaestio an licita sit Institutio Montis Pietatis*. Tanmateix, l'editor no descarta que Gomes hagués escrit altres obres, sobretot de teologia, que s'haurien perdut —com el comentari als quatre llibres de les *Sentències* o unes *quaestiones quodlibetales in via Scoti*. Correia també esmenta els autors que elogiaren la figura de Gomes, sobretot durant el Renaixement italià, les quals confirmen la importància històrica d'aquest autor portuguès.

Per acabar, cal esmentar que, encara que l'autor no ho emfatitzi, l'obra editada i traduïda al portuguès era inèdita —tal i com ho és l'*Scriptum* d'Andreu— i gairebé ignorada pels estudiosos de l'escotisme dels segles XV i XVI. Aquesta constatació i la importància del seu autor en la intel·lectualitat italiana del segle XV, fan del text una peça molt rellevant dins de la reconstrucció històrica d'un corrent escolàstic tan rellevant per a la modernitat com fou l'escotisme.